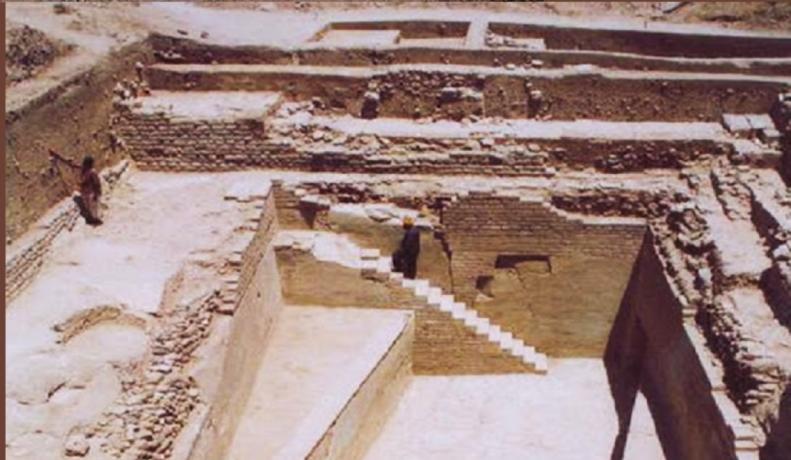

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 23 * અંક : 12 * સપ્ટેમ્બર 2021 * ક્રિ. ₹ 15

ગુજરાતનું ધોળાવીરા
વૈશ્વિક ધરોહરનો દરજા

‘ડૉ. રંગનાથન : ડિજિટલ યુગના દ્રષ્ટા’
વિશે ગુર્ભિલાબહેન ઠાકર

શ્રીકાંત શાહનું નાટક
‘મારું નામ જગદીશ છે’નું વાચિકમૂ
રાજુ બારોટ અને દીપિ જોશી

‘શ્રી ચુનીલાલ મહિયાની નાટ્યસૂચિ’
વિશે શૈલેશ ટેવાડી

‘શ્રી સંતબાલજી : એક કાંતિકારી સંત’
વિશે ગુણવંત બરવાળિયા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાણ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સાથે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજ્ય ઓફસેટ,
સી.૧૨, બંસોધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

ધૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ગ્રાશ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઔંથી જ મોકલવું.

બિશ્વાસ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઈટ્રેઇટ)

[અર્દી પ્રગત થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લોખની છે.]

ભારતના સમવાયતંત્રની સમર્થ્યાઓ

આઠમી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૮ના દિવસે ભારતના ગૃહમંત્રીશ્રી અમિતભાઈ શાહે સંસદમાં કાશ્મીર અંગેના બિલો રજૂ કરીને બંધારણની કલમ ૩૭૦ હેઠળ કાશ્મીરને અપાયેલ વિશેષ અધિકારો પરત ખેંચવાની ભલામણ કરતા ખરડાનું વાંચન કર્યું હતું અને તેને સંસદે સ્વીકૃતિ આપતાં આપણા બંધારણમાં ૩૭૦ની કલમ રહી, પણ છેલ્લાં ૭૦ વર્ષ સુધી ચાલી આવેલી કાશ્મીરને અપાયેલ ખાસ હક્કની હંગામી વ્યવસ્થાનો અંત આવ્યો. એ સાથે જમ્બુ-કાશ્મીર રાજ્યના બે ભાગ કરી લદાખને વિધાનસભા વિનાળો કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ જાહેર કર્યો અને બાકીના જમ્બુ-કાશ્મીરને પણ વિધાનસભા સાથેના કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ તરીકે જાહેર કર્યો. સંસદમાં ગૃહમંત્રીશ્રી અમિતભાઈ શાહના આપેલા પ્રવચનમાં એક સૂર વ્યક્ત થયો કે કેન્દ્ર સરકાર રાષ્ટ્રહિતમાં તેમને મળેલી કોઈ પણ સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં ખચકાશે નહીં.

૧૯૪૮માં કાર્યરત થયેલી ભારતીય બંધારણસભાએ નવેમ્બર, ૧૯૪૮માં બંધારણને આખરી ઓપ આપ્યો. એ પહેલાં થયેલી હજારો કલાકોની ચર્ચામાં એ મુદ્દો ઉપસ્થિત થયો હતો કે કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સંબંધ સમવાયી ધોરણે રહેશે કે કેન્દ્ર સર્વસત્તાવીશ રહેશે ? ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું કે, ન તો કેન્દ્ર કે ન તો રાજ્યો સર્વોચ્ચ છે – માત્ર બંધારણ સર્વોચ્ચ છે. બંધારણની જોગવાઈનો અભ્યાસ કર્યા પછી અનેક નિષ્ણાતોએ ભારતના બંધારણને (Quasi - federal) અર્ધ સમવાયતંત્ર ગણાવ્યું છે.

આજે ભારત સરકારને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થયાં છે ત્યારે સમવાયતંત્રની જોગવાઈમાં ફરી જુદા જુદા વિવાદો સામે આવ્યા છે, ખાસ કરીને જ્યારે જ્યારે રાજ્યોમાં પ્રાંતેશિક પક્ષોનો પ્રભાવ વધ્યો છે, ત્યારે જે તે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર વચ્ચે તનાવપૂર્ણ સ્થિતિનું નિર્માણ થતું રહે છે. ૧૯૬૭માં અનેક રાજ્યોમાં અને કેન્દ્રમાં અલગ અલગ પક્ષોની સરકારની રચના બાદ રાજ્યોના અધિકારના મુદ્દે અનેક માંગ કરવામાં આવી હતી, અનેક રાજ્યોની દલીલ એ હતી કે તેઓ નાણાકીય સાધનોના અભાવે પંગુ બની ગયાં છે અને તેમની નાણાકીય સ્થિતિ મહંદશે કેન્દ્ર સરકારની કૃપા પર અવલંબે છે. જે જે વિકસિત રાજ્યોમાંથી કેન્દ્રીય વેરાઓની નોંધપાત્ર આવક થતી હતી, તેમણે પણ કહ્યું કે અમારા રાજ્યોમાંથી અબજો રૂપિયા વસ્તુલ કર્યા બાદ કેન્દ્ર સરકાર અમને અટ્ય દરજાજો આપે છે આ અંગે ફરિયાદો પણ થવા લાગી હતી. જોકે કેન્દ્ર સરકારે સ્પષ્ટ કર્યું કે દર પાંચ વર્ષે નીમવામાં આવતા નાણાપંચના અહેવાલને આધારે રાજ્યોને નાણાની ફળવણી કરવામાં આવે છે અને અત્યાર સુધી નાણાપંચના તમામ અહેવાલોનો કેન્દ્ર સરકાર કોઈ ફરજાર વગર સ્વીકારીને તેનો અમલ કર્યો છે. આપણા

વિશાળ દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં અસમાનતા હોવાથી જે તે રાજ્યના ગરીબ અને વંચિતોની સંખ્યા નક્કી કરવી તેવી આંતરમાળાકીય સુવિધાના પ્રશ્નો જટિલ છે. જે રાજ્ય કુદરતી રીતે સાધનવિહોણું હોય, તો તેમને મદદ કરવાની તમામ રાજ્યોની અને કેન્દ્રોની ફરજ છે. આપણે એ હક્કીકારનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે નાણાં એકત્ર કરવામાં બંધારણ કરેલી જોગવાઈઓને કારણે કેન્દ્રનું પલ્લું ઘણું વજનદાર છે. જોકે ગૂડુઝ અને સર્વિસ ‘જી.એસ.ટી.’ના અમલ બાદ વેરાની બાબતમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સમાનતા આવી છે. જી.એસ.ટી.ની આવકના ૫૦ % રકમ ન્યાયી ટેક્સ વસ્તુલ કરવામાં આવે છે, તે રાજ્યને મળે છે. કેન્દ્રને પ્રાપ્ત થયેલી તેની આવકની ફાળવણી પણ નાણાપંચના અહેવાલને આધારે કરવામાં આવે છે. રાજ્ય નીતિશાસ્ત્રના સમવાયતંત્ર(Federal Government)નો જે આદર્શ સિદ્ધાંતોનો ભંગ થતો જણાય તેમાં નીચેની બાબતો અગ્રસ્થાને છે.

૧. રાજ્યનું અસ્તિત્વ અને સીમાઓ, રાજ્યની સ્થાપના, પુનઃરચના કે વિસર્જન કરવાની સંસદ પાસે સંપૂર્ણ સત્તા છે. ૧૯૮૬માં રાજ્ય સીમાંકન પંચે આપેલા અહેવાલ મુજબ ૧૬ રાજ્યોની સ્થાપના થઈ હતી, તેની સંખ્યા હાલ ૨૮ ઉપર પછોંથી છે, જમ્મુ-કાશ્મીરને રાજ્યનો દરજા પુનઃ મળશે ત્યારે તેઓની સંખ્યા ૨૮ની થશે.

૨. રાજ્યનો વહીવટ સંભાળી લેવાની કલમ ઉદ્યે હેઠળ કેન્દ્રને સત્તા છે. રાજ્યનું શાસન બંધારણ મુજબ ચાલી શકે તેમ નથી તેવી ખાતરી થાય તો કેન્દ્ર સરકાર ચૂંટાયેલી

અનુક્રમ

ભારતના સમવાયતંત્રની સમસ્યાઓ

૩ પ્રવીણ ક. લહેરી

આગગાડી નહીં,

હવે આવશે જળગાડી

૬ ચિંતન ભહુ

ભુલાયેલી ભારતીય અસ્મિતા

૮ કુમારપાળ દેસાઈ

દિલની ધગશ હોય,

તો આપત્તિઓ ઓગળી જાય ! ૧૩ અમલા પરીખ

મેરા નામ સભિતા હૈ ! ૧૪ ભારતી રાણે

બ્યૂટી ફિલ્ટર : મોબાઇલ

કરે મેકઅપ ૧૮ હર્ષ મેસવાણિયા

એક હુલ્લબ પુસ્તકની શોધમાં ૨૧ રતિલાલ બોરીસાગર

મનોરંજન : ‘છોટાલાલ’નો સર્જક ૨૫ પ્રીતિ શાહ

જામા મરિઝિંદ બંદગી જામે ! ૨૭ સુધા ભહુ

એવા સંબંધો ખરી જ જવાના ! ૨૮ કૃષ્ણાંત ઉનડકટ

ધોળાવીરાને વૈશ્વિક

ધરોહરનો દરજા ! ૩૨ થોમસ પરમાર

વિશ્વકોશવૃત્ત ૩૪ -

રાજ્ય સરકારને બરતરફ કરીને રાખ્રપતિશાસન લાગુ પાડી શકે છે. આ માટે સમય સહિત અનેક મર્યાદાઓ છે, પરંતુ કેન્દ્રનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

૩. ભારતીય બંધારણમાં વિવિધ વિષયોની ફાળવણી ત્રણ યાદી દ્વારા કરવામાં આવી છે. ગ્રથમ યાદીમાં કેન્દ્ર સરકારને ફાળવણીના વિષયોની સૂચિ છે. બીજી યાદીમાં રાજ્ય સરકારને ફાળવણીના વિષયોની સૂચિ છે અને ત્રીજી યાદીમાં રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચે સામાન્ય વિષયોની યાદી છે. જોકે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર વચ્ચેના સામાન્ય વિષયમાં રાજ્યના કાયદા ઉપર કેન્દ્રનો કાયદો અગ્રતા ધરવે છે.

૪. ભારતના ન્યાયતંત્રમાં રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે કે રાજ્ય-કેન્દ્ર વચ્ચે જો કોઈ વિવાદ આકાર લે તો તેનું બંધારણીય નિરાકરણ કરવાની સત્તા ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટને છે. સુપ્રીમ કોર્ટના અનેક ચુકાદાઓમાં કેન્દ્ર સરકાર જે સત્તા ધારણ કરે છે તેનાથી દેશની સલામતી કે લોકોની સુખાકારી માટે પ્રયત્ન કરે તો તેને માન્ય ગણવામાં આવે છે.

૫. વિષયોની ફાળવણીમાં જેનો ઉલ્લેખ નથી તેવા અનેક વિષયો સામે આવ્યા છે. દા. ત., અવકાશવિજ્ઞાન, અણુ-પરમાણુ શક્તિ, વીજાણુ, સંરચના અને સાધનો. આ તમામ બાબતો (Residual) નવીન હોય તો તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર કેન્દ્રને પ્રાપ્ત થાય છે. ઝડપથી બદલાતા વિશ્વમાં અનેક નવી બાબતો આપણી સમક્ષ આવતી જાય છે અને તેના પર કેન્દ્ર સરકારની હક્કુમત સ્થાપિત થાય છે. અમેરિકાના સમવાયતંત્રમાં વધારાના વિષયો રાજ્યને ફાળવાયા હતા, પરંતુ ત્યાં પણ કેન્દ્ર સરકારે કેટલાય નવા વિષયો ઉપર અધિકાર જમાવ્યો છે.

૬. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરેલી રાજ્યપાલની નિમણૂક અને બંધારણે તેમને બક્ષેલ સત્તાઓ ખાસ કરીને વિધાનસભાના વિસર્જન અને રાજ્ય સરકાર બરતરફની જોગવાઈ સામે અનેક રાજ્યોમાં રાજ્યપાલની ભૂમિકાઓનો આકોશ વ્યક્ત કર્યો. સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાઓએ રાજ્યપાલના અધિકારોને સીમિત કરવા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો આપ્યા છે, પરંતુ રાજકારણની જટિલ પ્રક્રિયામાં તેનું પાલન થતું નથી.

૭. સમવાયતંત્રની સ્થાપના રાજ્યો સહમતીથી કરે છે, પરંતુ ભારતમાં ખાસ કરીને આપણા બંધારણમાં દેશને યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (રાજ્યોના સંઘ) તરીકે વર્ણાવ્યું છે, સંઘ અને સમવાયતંત્ર વચ્ચે જે મોટો તફાવત છે તે આપણી બંધારણવ્યવસ્થામાં સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ શકાય છે. ૧૯૮૦થી ૨૦૧૪ – લગભગ ૨૪ વર્ષ સુધી મિશ્ર સરકારોમાં પ્રાદેશિક પક્ષોએ ભાગ લીધો તેનાથી પણ રાજ્યોનો કેન્દ્ર સામેનો વિરોધ ઢીલો પડ્યો છે. જોકે રાજ્યની ચુંટણી સમયે પદ્ધતિ બંગાળ હોય કે તમિનાહુ, તેલંગાણા હોય કે પંજાબ; રાજ્યોની સ્વાયત્તતા બાબત અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી કરવામાં આવે છે તે સ્થિતિ દુઃખદ છે. આશા રાખીએ કે આર્થિક અને લશકરી મહાસત્તા બનવા જઈ રહેલા આપણા દેશમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સુમેળભર્યો અને સહયોગભર્યો માહોલ બની રહે.

– પ્રવીણ ક. લહેરી

આગગાડી નહીં, હવે આવશો જળગાડી

૧૯ એપ્રિલ, ૧૮૫૭ના દિવસે આપણા દેશમાં બોરીબંદર સ્ટેશન એટલે કે મુંબઈના આજના છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ટર્મિનસથી થાણે વચ્ચે લોખંડના પાટા પર પહેલી પેસેન્જર ટ્રેન દોડી. તેને ગ્રાણ ગ્રાણ બાખ દહન (External Combustion) એન્જિનોએ દોડાવી હતી. બાખ દહન એન્જિન એટલે બહારથી ઈંધણ દહન (ટ્રેન માટે કોલસા સણગાવવને) દ્વારા એન્જિનને ઊર્જા આપવામાં આવે છે. આ ઊર્જાથી સતત ગરમ થતી પાણીની વરાળથી એન્જિન શક્તિ મેળવે છે અને પૈડાં ફરવા લાગે છે. લોકોએ એન્જિનમાં સતત સણગતા કોલસાની આગ જોઈ અને તે આગગાડી પણ કહેવાઈ. ટેક્નોલોજીના વિકાસના પગલે એન્જિનને ઊર્જા આપવા માટે વિવિધ વિકલ્પો આવવા લાગ્યા. તું ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮ના દિવસે બોંબે વીઠથી (વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ - આજનું છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ટર્મિનસ) કુલ્લી વચ્ચે વીજળીથી ચાલતા એન્જિનવાળી પેસેન્જર ટ્રેને યાત્રા કરી હતી. આ સમગ્ર લિસ્સામાં ૧૫૦૦ Volt DC વીજળવાહ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. વીજળીથી ચાલતી ટ્રેન માટે એન્જિન શબ્દ વિશાળ અર્થમાં લેવો જોઈએ, કારણ કે વીજળીથી ચાલતી ટ્રેનમાં ખરેખર તો વીજળિક મોટર જ પૈડાં ફરવે છે. જ્યારે ૧૯૮૭માં ટ્રેનને ડીજલ એન્જિન મળ્યું. આમ લગભગ સો વર્ષના ગાળામાં ટ્રેન એન્જિને ગ્રાણ પ્રકારની ટેક્નોલોજીને આત્મસાત્ત કરી. પેટ્રોલ-ડીજલના ઉપયોગના ગુણદોષની ચર્ચા અને અસ્થાને છે. વિશ્વના બધા જ દેશો હવે વૈકલ્પિક ઈંધણ તરફ નજર દોડાવવા લાગ્યા છે. ભારતીય રેલવેમાં વરાળ એન્જિન તો લગભગ પાટા ઉપરથી ઊતરી ગયાં છે. અશ્મીય ઈંધણની અછતમાં સતત થતા વધારાને લીધે ભારતીય રેલવેએ ડીજલ એન્જિનને પણ નિવૃત્ત કરવાની યોજના બનાવી લીધી છે. આ સંજોગોમાં આજે તો ફક્ત વીજળિજથી ચાલતી ટ્રેનનો વિકલ્પ જ નજરે ચેતે છે. આ માટે જરૂરી વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટેના ઘણા વિકલ્પો છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે ઈંધણ કોષ (Fuel cell) ચર્ચામાં છે. તેની શોધ ૧૮૮૮માં યુકેના વિજ્ઞાની વિલિયમ રોબર્ટ ગ્રોવે (William Robert Grove) કરી હતી. ૧૮૮૦ સુધી ઈંધણ કોષનો ખાસ કોઈએ ઉપયોગ કર્યો નહીં. ૧૯૯૨-૯૩ના સમય ગાળા દરમિયાન અમેરિકાની અંતરીક્ષ સંસ્થા નાસાએ પોતાના જેમિની પ્રકલ્પ માટે ઈંધણ કોષને કામે લગાડ્યા. કૂત્રિમ ઉપગ્રહ, અંતરીક્ષ કેષ્યૂલ અને પ્રોબ માટે વીજ-શક્તિનું ઉત્પાદન ઈંધણ કોષથી કરવામાં આવ્યું. આ સાથે ઈંધણ કોષ લોકોની નજરમાં આવી ગયો. માર્ગ પરિવહનનાં સાધનો; જેવાં કે કાર, બસ ઈંધણ કોષે આપેલી ઊર્જાથી દોડવા લાગ્યાં. તો પછી ટ્રેન તેનાથી શા માટે પાછળ રહે?

ઓગસ્ટ-૨૧ના મહિનામાં સમાચાર ચ્યારી ગયા કે ભારતીય રેલવેએ ડાયરિયાણામાં જિન્દથી સોનીપત સ્ટેશન વચ્ચે દોડતી DEMUને (Diesel Electric

Multiple Units) હાઈડ્રોજન ઈંધણથી ચલાવવાની યોજના કરી છે. ૮૮ કિમી. અંતરના પાટા પર દોડતી DEMUમાં એન્જિનને ડીજલને બદલે હાઈડ્રોજનથી ઉર્જા આપવામાં આવશે. આ પરિવહનથી DEMU

DEMU નહીં રહે અને ટ્રેનને

હાઈડ્રોજન ટ્રેન - જર્મની

પણ FEMU જેવી કોઈક બીજી ઓળખ મળશે. પેટ્રોલ કે ડીજલ કરતાં વધુ જવલનશીલ હાઈડ્રોજન ત્રાસ ગણી વધુ ઉર્જા આપે છે. તે સૌથી વધુ કાર્યક્ષમ ઈંધણ છે માટે જ રોકેટના કાયોજેનિક એન્જિનમાં ઈંધણ તરીકે પ્રવાહી હાઈડ્રોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પાણીના અણુમાં બે પરમાણુ હાઈડ્રોજન અને એક પરમાણુ ઓક્સિજનનો હોય છે, જ્યારે વાતાવરણમાં તો હાઈડ્રોજન વાયુ નહિવત્ત હોય છે. આમ પરોક્ષ રીતે હાઈડ્રોજન માટે પાણી સૌથી મોટો સ્નોત છે. આ કારણથી જ જ્યારે હાઈડ્રોજન ઈંધણની વાત આવે ત્યારે ‘પાણીથી ચાલતી’ ટ્રેન પણ કહેવામાં આવે છે. આ ટ્રેન જુના જમાનાની - પાણીની વરાળ એન્જિનથી ચાલતી ટ્રેનથી તદ્દન ભિન્ન છે. તે આગામીનું એન્જિન અંગારવાયુનું પુર્ક્ષણ ઉત્સર્જન કરતું હતું જ્યારે પાણીથી ચાલતી એટલે કે હાઈડ્રોજનથી ચાલતી આધુનિક ટ્રેનનું એન્જિન અંગારવાયુનું જરા પણ ઉત્સર્જન કરતું નથી. પણ આ હાઈડ્રોજન મેળવવો કઈ રીતે? હમણાં સુધી તો મિથેન વાયુનો ઉપયોગ કરી હાઈડ્રોજન મેળવવામાં આવતો હતો. ભલે પાણીમાં બે ભાગ હાઈડ્રોજન હોય પણ તેમાંથી ઈલેક્ટ્રોલિસિસ દ્વારા હાઈડ્રોજન બહુ ઓછા પ્રમાણમાં છૂટો પાડવામાં આવતો હતો. અલભતા, સૌર ઉર્જાથી પણ હાઈડ્રોજન મેળવવાની ટેક્નોલોજી અસ્તિત્વમાં આવી છે જેને સૌથી વધુ પર્યાવરણ રક્ષક રીત માનવવામાં આવે છે. રોકેટમાં હાઈડ્રોજન સીધું જ ઈંધણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે ભૂમિગત વાહનો માટે ઈંધણ કોષ (Fuel Cell) દ્વારા હાઈડ્રોજનના ઉપયોગથી વીજળી પેદા કરવામાં આવે છે અને વીજળીથી વાહનો ચાલે છે. હા, હવે તો ભૂમિગત વાહનો પણ સીધા હાઈડ્રોજન ઈંધણથી ચાલે તેવી ટેક્નોલોજી વિકસાવવામાં આવી રહી છે. બેબ! આપણે પાછા ‘પાણીથી ચાલતી’ ટ્રેનની વાત પર આવી જઈએ.

રેલવે સૌથી સ્વચ્છ અને પર્યાવરણરક્ષક પરિવહનનું સાધન માનવવામાં આવે છે. ભલે, અન્ય પરિવહન સાધનોની સરખામણીમાં રેલવે પર્યાવરણને ઓછું નુકસાન કરે છે છતાં પણ તેમાં વપરાતાં ઈંધણમાં સતત સુધારો થતો આવ્યો છે. રેલવે એન્જિન માટે કોલસાથી વીજળીના આપણે સાક્ષી રહ્યા છીએ. વીજળીનું આધુનિક સ્વરૂપ તે હાઈડ્રોજનથી કામ કરતા ઈંધણ કોષ. ઈંધણ કોષમાં રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં હવામાં રહેલા ઓક્સિજનનો પણ ઉપયોગ થાય છે. અશીય

ઈંધણથી ચાલતા એન્જિનમાંથી કાર્બનડાયોક્સાઈડ ઉપરાંત કેટલાક ઝેરી વાયુઓ ઉત્સર્જિત થાય છે, જ્યારે આ આધુનિક એન્જિન તો પાણીની વરાળ અને ઘનીભવન થયેલું સ્વચ્છ પાણી જ ઉત્સર્જિત કરે છે. હાઈડ્રોજન ઈંધણ કોષ્ઠથી શક્તિ મેળવતી વિશ્વની પહેલી ‘પાણીથી ચાલતી’ પેસેન્જર ટ્રેનનું નિર્માણ કરવાનું શ્રેય ફાન્સની અલ્સ્ટોમ (Alstom) કંપનીને ફાળે જાય છે. રેલવેકેન્ટ્રે વ્યસ્ત આ કંપની આપણા દેશનાં કેટલાંક શહેરોની મેટ્રો ટ્રેન માટે પોતાનું યોગદાન આપે છે. એક ઈંધણ કોષ્ઠ ફક્ત 1V વિદ્યુત જ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ઘણા ઈંધણ કોષ્ઠનું સંકલન કરી જરૂર મુજબ વીજ વોલ્ટેજ મેળવી શકાય છે. ટ્રેનના એન્જિનની ઊર્જા-ભૂખ સંતોષવા સેંકડો ઈંધણ કોષ્ઠનું સંકલન કરવામાં આવે છે. અલ્સ્ટોમની પેસેન્જર ટ્રેન 20૧૬માં જર્મનીના બર્લિન શહેરમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી, જે ૨૦૧૮માં જર્મનીમાં જ પાટા પર દોડવા લાગી. ત્યારબાદ ઇટાલી, ફાન્સ, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દોશોએ પણ આ ટેક્નોલોજીમાં રસ દાખલ્યો. આપણે પણ નવી ટેક્નોલોજી અપનાવવામાં પાછળ નથી. જોકે, આપણા ‘પાણીથી ચાલતી’ ટ્રેનના પ્રકલ્પને પાટે ચદતાં દશકો નીકળી જાય તેમ પણ બને. ઈંધણ કોષ્ઠ ટ્રેનને દોડવવા માટે જરૂરી વીજણી આપે છે. ટ્રેનના છાપરામાં સંગ્રહેલા હાઈડ્રોજન અને હવામાં રહેલા ઓક્સિજનનો ઉપયોગ કરી કોષ્ઠ વીજણી ઉત્પન્ન કરે છે. આ ટ્રેનમાં ૧૫૦ મુસાફરો બેસીને અને ૧૫૦ મુસાફરો ગેલ્લા રહીને મુસાફરી કરી શકે છે. ૧૪૦ કિલોમીટર પ્રતિ કલાકની ઝડપે દોડતી આ ટ્રેન એક વખત ઈંધણ ભર્યા પછી એક હજાર કિલોમીટરનું અંતર કાપે છે.

હાઈડ્રોફ્લેક્સ (HydroFLEX) નામે ઓળખાતી યુ.કે.ની હાઈડ્રોજનથી શક્તિ મેળવતી ટ્રેન જર્મનીની ટ્રેન કરતાં થોડી જુદી પડે છે. તેની રૂપરેખા બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીના રેલવે સંશોધન અને શિક્ષણ કેન્દ્ર કરી છે. હાઈડ્રોફ્લેક્સ ૨૦૧૮માં પાટા પર દોડતી થઈ છે. આ ટ્રેનમાં હાઈડ્રોજનની ટાંકી અને ઈંધણ કોષ્ઠ ઉપરાંત બેટરી પણ સામેલ કરવામાં આવી છે. તેમાં રહેલા ઈંધણ કોષ્ઠ 100 KW સુધીની વીજણક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં રહેલી બે લિથિયમ આયન બેટરી વીજણનો સંગ્રહ કરે છે. આ સંગ્રહાયેલી વીજણને જરૂર મુજબ વાપરી શકાય છે. આમ બે રીતે દોડતી (Bi-mode) વિશ્વની આ પ્રથમ ‘ઈલેક્ટ્રિક - હાઈડ્રોજન ટ્રેન’ બની. અલબત્તા, આ ટ્રેન હજુ પરીક્ષણ હેઠળ છે. તેણે ૪૦ કિલોમીટર વિના વિધે દોડવાની પરીક્ષા ગ્રાન્ડ વખત સફળતાપૂર્વક પસાર કરી છે. કેટલીક મર્યાદાઓ સાથે આ ટ્રેન મહત્તમ ૮૦ કિલોમીટર પ્રતિ કલાકની ઝડપે દોડી શકે છે.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે હાઈડ્રોજન ટ્રેન એ ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેનનો આધુનિક અવતાર છે. જે વિસ્તારમાં હિવસમાં એક કે બે જ ટ્રેન દોડતી હોય તાં રેલમાર્ગને વીજણની તારથી સજજ કરવો પરવડે નહીં. આ પરિસ્થિતિમાં હાઈડ્રોજન ઈંધણ ટ્રેન એક યોગ્ય વિકલ્પ તરીકે સામે આવે છે. ભવિષ્યમાં સર્વાંગ રીતે હાઈડ્રોજન ટ્રેન અનુકૂળ થતાં તેનો વ્યાપ વધી જશે અને ગઈકાલની પેઢી ટ્રેનને જેમ ‘આગામી’ કહેતી હતી તેમ આવતીકાલની પેઢી ટ્રેનને ‘જળગાડી’ કહેવા લાગે તો નવાઈ નહીં.

— ચિંતન ભડ્ય

ભુલાયેલી ભારતીય અસ્મિતા

સ્વામી વિવેકાનંદના સમકાળીન એવા વીરચંદ રાધવજી ગાંધી(જ. ૨૫ ઓગસ્ટ, ૧૮૬૪, મહુવા; અ. ૭ ઓગસ્ટ, ૧૯૦૧, મુંબઈ)એ ૧૮૯૭ની વિશ્વધર્મપરિષદમાં ‘નવા વિશ્વ’ કહેવાતા અમેરિકાને ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રભાવક ઓળખ આપી. સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર પાસેના મહુવાના આ યુવાને અમેરિકામાં યોજાયેલી વિશ્વધર્મપરિષદમાં એના વિષયોના વ્યાપક જ્ઞાનથી, છટાદાર વક્તૃત્વકલાથી અને સાદગીપૂર્ણ આચારથી સહુ કોઈને પ્રભાવિત કર્યા હતા.

૧૮૯૭ની ૨૫મી સપ્ટેમ્બરે વિશ્વધર્મપરિષદમાં માથે સોનેરી કિનારીવાળી કાઠિયાવાડી પાઘડી, લાંબો ઝલ્ભો, ખભે ધોળી શાલ, પગમાં દેશી આંકડિયાળાં જોડાં ધરાવતા વીરચંદ ગાંધીએ ભારતીય જીવનપ્રણાલી અને તત્વજ્ઞાનનો પરિચય આપ્યો. ઉંયું ભરાવદાર શરીર, સુદટ બાંધો, તેજસ્વી આંખો, હસતો ચહેરો અને પ્રતિભાસંપન્ન શાંત મુકૂતિથી વિશ્વધર્મપરિષદની પહેલી હોરોળમાં બેઠેલા વીરચંદ ગાંધી વિવિધ ધર્મોના ધર્મોપદેશકોમાં એમના ભારતીય પોશાકથી આગવા અને અનોખા લાગતા હતા. એ વિશ્વધર્મપરિષદનું આયોજન તો પદ્ધતિમની સંસ્કૃતિએ પ્રાપ્ત કરેલી અપ્રતિમ સિદ્ધિઓ જગતની અન્ય ‘પછાત’ કહેવાતી સંસ્કૃતિને દર્શાવવાનો હતો અને એનો પ્રચ્છન્ન હેતુ પ્રિસ્ટી ધર્મનું અન્ય ધર્મના ધર્મગુરુઓ અને અગ્રણી અનુયાયીઓ સમક્ષ મહિમાગાન કરવાનો પણ હતો. આની સામે વીરચંદ ગાંધીએ ‘ઈન્દ્રિયાજ મેસેજ ટુ અમેરિકા’ની વાત કરી. એ સમયે ૧૪૯૮નું અમેરિકાને શોધનાર કોલખભસની ચોથી શતાબ્દીની પૂર્ણાહુતિમાં અમેરિકા આવાં ભવ્ય આયોજનો કરતું હતું. આ વિશ્વધર્મપરિષદ અઢી મહિના સુધી ચાલી હતી. વર્લ્ડ પાર્લિમેન્ટની ૧૬૦ પાનાંની કાર્યક્રમોની પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આવે સમયે જૈનદર્શન તથા સાંખ્ય, વેદાંત, વૈશેષિક, મીમાંસા જેવા તત્વજ્ઞાનના જ્ઞાતા વીરચંદ રાધવજી ગાંધીએ ધર્મપ્રતિનિષિઓને કહ્યું કે અમે તો વૈશ્વિક ભાઈચારા-(યુનિવર્સલ બ્રધરદૂડ)માં માનીએ છીએ, અમે ધર્મોની ભિન્નતાને જોતા નથી, કિંતુ સર્વ ધર્મોને સમાવતો અમારો આદર્શ છે વસુધૈવ કુટુંબક્રમ.

સ્વામી વિવેકાનંદ સાથે વીરચંદ ગાંધી

આ પરિષદમાં ભારતના વિવિધ ધર્મના પ્રતિનિધિઓએ એક વાત પર ભાર આપ્યો કે આપણે ભલે બિન્ન બિન્ન ધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ કરી રહ્યા હોઈએ, પરંતુ ભારત આપણી માતૃભૂમિ હોવાથી આપણી રાખ્યાબક્તિને ઉની આંચ આવે, તેવી કોઈ બાબત સહન નહીં કરીએ. આ પરિષદમાં પાદરી જ્યોર્જ એફ. પેન્ટાકોસ્ટે નિમન કક્ષાની ભાષા પ્રયોગને હિંદુ ધર્મની ટીકા કરતાં એમ કહ્યું, ‘આ ધર્મમાં વેશ્યાઓને પૂજારણ બનાવવામાં આવે છે અને તે પૂજારણ હોય તોપણ વેશ્યાનું કામ કરતી હોય છે. ભારતમાં આવી છસ્યો જેટલી પૂજારણો છે, જે વેશ્યા છે.’

વિશ્વધર્મપરિષદના આ ૧૪મા દિવસે એટલે કે ૧૮૮૭ની ૨૫મી સપેન્ચરે આ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો. આ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર જેવા હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા, પણ જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ વીરચંદ ગાંધીને માટે આ ટીકા અસહ્ય બનતાં એમણે સચોટ, તર્કબદ્ધ અને વિરોધીને ચૂપ કરી દે તેવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એમણે કહ્યું કે હિમાલયથી માંડીને કેપ કેમેરોન સુધી ક્યાંય એકે મહિલા પૂજારણ નથી અને ખુદ ગ્રીસના ઈતિહાસવેતાએ એમ કહ્યું છે કે ‘કોઈ હિંદુને અસત્ય બોલતો જાણ્યો નથી અને કોઈ હિંદુ સ્ત્રી ક્યારેય અપવિત્ર હોય એવું જાણ્યું નથી.’ આટલું કહ્યા પછી વીરચંદ ગાંધીએ કહ્યું કે, ‘હિંદુસ્તાન જેવી ચારિત્રશીલ સ્ત્રીઓ અને વિનમ્ર પુરુષો આજેય બીજે કંચાં જોવા મળે છે?’ વળી જે અન્યાયની પાદરી જ્યોર્જ એફ. પેન્ટાકોસ્ટ વાત કરે છે, તે અન્યાય તો બિટન ભારત સામે આચરે છે અને ભારતના કાપડ પર વધુ ટેક્સ લે છે, તો એ અન્યાય એમને કેમ ખૂંચતો નથી? પોતાના વકત્વના અંતિમ ભાગમાં વીરચંદ ગાંધી કહે છે કે, ‘જેઓ ભારતની આવી નિંદા કરે છે, તેમને માટે હું અત્યંત દિલગીરી અનુભવું છું, પણ મારા માટે સાંત્વનારૂપ બાબત એ છે કે એમને મળતી માહિતી છેક ગીજા કે ચોથા ઝોત(કોર્ટ હેન્ડ ઈન્ફર્મેશન)માંથી મળેલી હોય છે, જે વાસ્તવિક સત્ય કરતાં વહેમો અને માન્યતાઓથી ખચિત હોય છે.’

આ જવાબ અંગે એ સમયે ‘શિકાગો ટાઇમ્સ’ એના છાવ્યીસમી સપેન્ચર, ૧૮૮૭ના અખભારમાં નોંધે છે, ‘રેવરન્ડ જ્યોર્જ એફ. પેન્ટાકોસ્ટની મહિન ઈરાદાવાળી ટીકાનો જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ વીરચંદ ગાંધીએ તાર્કિક અને ગરિમાપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.’ અને આ નોંધ સાથે એ દિવસના અખભારમાં વીરચંદ ગાંધીનું પ્રવચન અક્ષરશઃ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. અમેરિકાના સામયિક એડિટર્સ બ્યૂરોએ ભારતના આ પ્રવચનકાર વિશે લખેલી લાંબી નોંધનો એક સંક્ષિપ્ત ભાગ આ પ્રમાણે છે :

‘જ્યારે તક મળે ત્યારે ભારતના આ વતનીને સાંભળવાની એક તક પણ ગુમાવવી જોઈએ નહીં. અન્ય કોઈ જગાએ જવાને બદલે એમની પાસે સાંજે જશો, તો વધુ જ્ઞાન અને સત્ય લાઘરો. ભારત અને તેની પ્રજા વિશે પ્રવર્તતા અયોગ્ય અને ભૂલભરેલા જ્યાલો તેઓ સુધ્યારી શક્શો. એમનું પ્રવચન પૂર્ણ થયા બાદ પ્રેક્ષકવર્ગમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રશ્ન પૂછ્યો, તો તેઓ તેનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપણે. સત્ય અને પવિત્રતાનો ઉપદેશ આપતી આવી ઉમદા અને મહાન વ્યક્તિ એ પ્રમાણે વર્તે છે, એની પ્રશંસા માટે પૂરતા શર્ષ્ટો નથી. શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ આપણા દેશમાં કલાભ, વિદ્યાનાંદળ,

રપમી સાટેભર, ૧૮૮૭ની વિશ્વર્ધમપરિષદમાં વીરયંદ ગાંધી

સાહિત્ય અને ચર્ચા, સોસાયટી, થિયોસોફિકલ શાખાઓ અને આધ્યાત્મિક પરિષદ સમક્ષ પ્રવચનો આપ્યાં છે. પૌર્વત્ય યોગવિદ્યા અંગે એમણે વર્ગો પણ ચલાવ્યા છે. તેમનું દરેક જગતાને ઉભાભર્યું સ્વાગત કરવામાં આવે છે અને ખૂબ જ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.' આમ વીરયંદ ગાંધીએ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આત્મ-તેજ દાખલ્યું.

એક યોગાનુયોગ એ છે કે ૧૮૮૭ના સાટેભરમાં યોજાયેલી વિશ્વર્ધમપરિષદની શતાબ્દીની ઉજવણી રૂપે ૧૮૮૮માં શિકાગોમાં વિશ્વર્ધમપરિષદ યોજાઈ હતી અને ત્યારે એમાં ભાગ લેતી વખતે આ લેખના લેખકે વિશ્વર્ધમપરિષદમાં વીરયંદ ગાંધી વિશે પ્રવચન આપ્યું હતું.

એ જમાનામાં ભારતને કોષ્ટા, વાધ અને રાજાઓનો દેશ માનવામાં આવતો હતો અને ભારતીય સમાજને જંગલી અને નારી પ્રત્યે અત્યાચારી માનવામાં આવતો હતો, એ સમયે વીરયંદ રાઘવજી ગાંધીએ અમેરિકામાં યોગ વિશે પ્રવચનો આપ્યાં હતાં. આમાં એમણે શાસનું વિજ્ઞાન, ઇન્ડોટિઝમ, ગૂઢ વિવિધ અને ભારતીય યોગની વાત કરી હતી તેમજ એનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ વિશે ચર્ચા કરી હતી. એમણે યોગના વર્ગો લીધા હતા. 'એકાગ્રતા' વિશે અમેરિકામાં આઈ ભાષણો આપ્યાં હતાં. અમેરિકામાં સ્મૃતિશક્તિ વિશે ભાષણો આપ્યાં અને એના ઉદાહરણમાં એમણે કલિકાલસર્વજ્ઞ ડેમચંડ્રાચાર્ય, શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર, પં. ગટુલાલજીનાં ઉદાહરણો આપીને ભારતીયોની સ્મૃતિશક્તિની વાત કરી. ઊંનાં પ્રતીકની ચર્ચા કરી હતી અને આભામંડળ વિશે માહિતી આપી હતી. એ સમયની એમની યોગિક કિયા દર્શાવતી એમની તસવીર પ્રાપ્ત થાય છે.

વીરયંદ ગાંધી શાકાહારમાં તો પૂર્ણ આસ્થા ધરાવતા હતા. ૧૪ ભાષાના જાણકાર અને સુંદર ચિત્રકાર વીરયંદ ગાંધી જૈન પરંપરા ગ્રમાણે આહાર ગ્રહણ કરતા હતા. વિશ્વર્ધમપરિષદમાં ભાગ લેવા માટે ભારતથી એમને સ્ટીમરમાં સફર કરવાની હતી. 'આસામ' નામની સ્ટીમરમાં અમેરિકા ગયેલા વીરયંદ ગાંધીએ સ્ટીમરના કેપ્ટન પાસેથી પોતાના જૈન ભોજન માટે ખાસ પરવાનગી મેળવી હતી અને મહુવાના વિઘ્યાત જદુગાર એવા બ્રાહ્મણ નથુરામ મંદિરામને રસોઈયા તરીકે પોતાની સાથે લીધા હતા.

સ્વયં સ્વામી વિવેકાનંદ એકાદ સ્થળે આશ્રમ પ્રગત કર્યું હતું કે એમના મિત્ર વીરયંદ

ગાંધી વિદેશની આટલી કડકડતી ઠરીમાં કઈ રીતે શાકભાજ પર જીવી શકે છે ? આ વીરચંદ ગાંધી અમેરિકાના શ્રોતાજનો સમક્ષ 'ધ સાયન્સ ઓફ ઇટિંગ' નામે મહત્વનું પ્રવચન આપે છે. એમાં માંસાહારની વિરુદ્ધમાં દલીલો કરીને શાકાહારનો મહિમા બતાવે છે. અમેરિકાની ધરતી પર પગ મૂકનાર કદાચ પહેલા શાકાહારી વીરચંદ ગાંધી હશે. એમણે કહ્યું, 'માત્ર કેલિફોર્નિયા રાજ્યમાંથી જ આખા અમેરિકાને પૂરતું અનાજ મળી શકે તેમ છે. એને કોઈ માંસાહાર કરવાની જરૂર નથી.'

વીરચંદ ગાંધીની એ સમયની દલીલો પણ આશ્રયપ્રેરક લાગે છે. એમણે સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજન કરવાની અને જમતાં પૂર્વે હાથ ધોવાની ભારતીય પદ્ધતિની વૈજ્ઞાનિકતા બતાવી. આજે 'યુનો'એ વિશ્વના દેશો માટે ભોજન પૂર્વે હાથ ધોવા અંગે ખાસ આગ્રહ રાખ્યો છે.

આ સંદર્ભમાં તેઓ કહે છે, "માણસ એ મૂળભૂત રીતે માંસાહારી પ્રાણી નથી. 'ઓનિમલ ફૂડ'થી માણસમાં 'ઓનિમલ નેચર' જાગે છે અને એનાથી અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે. કેન્સર જેવા રોગોમાં પણ આ ખોરાક કારણભૂત છે અને વળી માંસાહારી ખોરાક ખોરાક સાથે ઉતેજનાત્મક પીણું માગે છે." કોઈએ પૂછ્યું કે, 'મારે ભૂખ્યા રહીને મરી જવું કે પછી માંસ આરોગવું ?' વીરચંદ ગાંધી કહે છે કે, 'તો ભૂખ્યા રહીને મરવું બહેતર છે.'

મુંબઈ શહેરમાં એક ખોલીમાં બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી અને વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી સાથે રહ્યા હતા. રવિશંકર નામનો રસોઈયો એમનું ભોજન બનાવતો હતો. એ સમયે બેરિસ્ટર એમ. કે. ગાંધીને 'બ્રીફ' મળતી નહોતી, ત્યારે વીરચંદ ગાંધીએ એમને સાંત્વના આપતાં કહ્યું હતું કે ફિરોઝશાહ મહેતા અને બદુરુદીન તૈયબજી જેવા સફળ વકીલોને પણ વકીલાતમાં સ્થિર થવા માટે ઘણો લાંબો સમય લાગ્યો હતો એટલે તમને વકીલાતના વ્યવસાયમાં સ્થિર થતાં ત્રણથી પાંચ વર્ષ લાગ્યી શકે. મોહનદાસ ગાંધી અને વીરચંદ ગાંધી બંને ખોરાક અંગે અખતરાઓ કરતા હતા અને વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીના અવસાન પછી મહાત્મા ગાંધીજી એમના પુત્રને મળ્યા, ત્યારે એમને ગાંધીજીએ પૂછ્યું પણ બધું કે, 'તમે તમારા પિતાના ખોરાકના પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા છે ?' વીરચંદ ગાંધીએ એક પ્રવચનમાં અમેરિકનોને કહ્યું કે, 'ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્ય આવ્યું તે પહેલાં ચાનો ભારતમાં પ્રચાર ન હતો. ભારતમાં સૌથી મોટું પીણું તે પાણી છે ?' એમણે આશ્ર્ય પ્રગટ કરતાં કહ્યું કે જર્મન લોકોને પીવા માટે પાણી પૂરતું નથી માટે બિયર પીવે છે અને ભારતમાં કોઈ બિયરને અડે તો સ્નાન કરે છે. ભારતની ભોજનપદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે.

વીરચંદ ગાંધીએ 'ઇન્ડિયાજ મેસેજ ટુ અમેરિકા'માં ભારતની વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને યાદ કરી. જગતના દેશો સાથે શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વથી રહેવાની ભારતની ભવિષ્યની ભાવના દર્શાવી. અમેરિકામાં ભારતનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને પ્રગટ કરીને હદ્યસ્પર્શી ભાખામાં નવી જગૂતિ ફેલાવી. અમેરિકા અને લંડનમાં ૬૫૦ જેટલાં વક્તવ્યો આયાં.

(અનુસંધાન ઉત્તમાપાને)

દિલની ધગશ હોય, તો આપતિઓ ઓગળી જાય !

ટોકિયો ઓલિમ્પિક્સ ૨૦૨૦માં ભારતીય મહિલા હોકી ટીમ ચોથા સ્થાને રહી. કંસ્ય ચંદ્રકની સ્પર્ધામાં બ્રિટન સામે ૪-૩થી તેનો પરાજય થયો, પરંતુ ઓલિમ્પિક્સ જેવા રમતોત્સવમાં ચોથા સ્થાને પહોંચવું તે પણ એક સિદ્ધિ ગણાય. રાની રામપાલની આગેવાની હેઠળની ભારતીય મહિલા હોકી ટીમે લડાયક રમત રમીને વિશ્વની નજરમાં એક સક્ષમ હોકી ટીમ તરીકે પોતાનું નામ અંકિત કરી દીધું છે.

ભારતીય મહિલા હોકી ટીમના સભ્યો પર નજર કરીએ તો, મોટા ભાગની ખેલાડીઓ સાવ સામાન્ય કુટુંબમાંથી આવે છે. દઢ મનોબળ, રમત પ્રત્યેનો લગાવ, અથાગ પરિશ્રમ, અવિરત સંઘર્ષ દ્વારા જ તે વૈશ્વિક સ્તર સુધી પહોંચી છે. ટીમની કપ્તાન રાની રામપાલ હરિયાણાના શાહબાદ ગામની વતની છે. એના પિતા લારી ચલાવે છે અને માતા ધરકામ કરે છે. ખાવાના પણ સાંસા હતા. ધરની નજીક આવેલા હોકીના મેદાન પાસે બેસી રહીને તે હોકીની રમત નિહાળતી. એણે મનોમન હોકી રમવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોઈએ ફેંકી દીધેલી ટૂટેલી હોકી-સ્ટિકથી સલવાર-કમીજ પહેરી તે રમવા લાગી અને આજે તેના દઢ સંકલ્પથી અને સૂર્યભૂગ્રથી તે ભારતીય હોકી ટીમની કપ્તાન બની છે. જારખંડની નીકકી પ્રધાન નક્સલવાઈઓનું વર્ચસ્વ ધરાવતા વિસ્તારમાંથી આવે છે. તેણે અને તેની બહેને હોકી-સ્ટિક બરીદવા મજૂર તરીકે કામ કર્યું હતું. નીકકી તો જ્યારે રાંયીની અકાદમીમાં તાલીમ લેવા દાખલ થઈ ત્યારે તેને હોકીના બૂટ અને સ્ટિક મળ્યાં હતાં. મિઝોરમની સિયામીને અંગ્રેજ કે હિન્દી બેમાંથી એકે ભાષા આવડતી નથી, તેથી સાંકેતિક ભાષામાં વાતચીત કરતી હતી. આવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં પણ હોકીની રમતમાં તે મોખરાની ખેલાડી બની છે. ઓડીશાની દીપ ગ્રેસ એકા હોકી રમતા પરિવારની સભ્ય છે. તેનો ભાઈ દિનેશ અને એના કાકા પુરુષ હોકી ટીમના સભ્યો રહી ચૂક્યા છે. પરિવારના પ્રોત્સાહન અને રમત પ્રત્યેના લગાવથી તેણે હોકી રમવાનું શરૂ કર્યું પરંતુ એને આસપાસના સમાજના સામાજિક તિરસ્કારને સહન કરવો પડ્યો.

હરિયાણાની ઉદ્દીતા દુધાનને હેન્ડબોલની રમત પસંદ હતી, પરંતુ શાળામાં હેન્ડબોલ કોચ જતા રહેવાથી, માતાના સૂચનાથી હોકી રમવાનું શરૂ કર્યું. નવનીતકૌર રિયો ઓલિમ્પિક્સમાં પણ મહિલા હોકી ટીમની સભ્ય રહી ચૂકી છે. ‘ગુરી’ના હુલામણા નામથી જાણીતી અમૃતસરની ગુરજીતકૌરને કબજીની રમતમાં પ્રવીષ બનવું હતું, પરંતુ હોસ્ટેલ નજીક આવેલા હોકીના મેદાનમાં ખેલાડીઓને રમતા જોઈને તેણે હોકી રમવાનું શરૂ કર્યું અને ત્યારબાદ કદી પાછું વાળીને જોયું નથી. હરિયાણાની નવજીતકૌરના પિતા મિકેનિક છે. પોતાનું એક સંતાન તો કોઈ પ્રકારની રમતમાં આગળ વધે તેમ વિચારી તેમણે નવજીતને સંજ્ય ગાંધી નેશનલ પાર્ક શાળામાં તાલીમ લેવા મૂકી. રમતના સુંદર પ્રદર્શનને કારણે તે ૨૦૧૪ અને ૨૦૧૮ એશીયન રમતોત્સવ, રિયો ઓલિમ્પિક્સ અને વર્લ્ડ કપની ટીમની સભ્ય રહી ચૂકી છે.

હરિયાણાની નેહા ગોયલ માટે હોકીની રમત ઘરના તંગ વાતાવરણમાંથી છુટકારા સાથે બે વખતનું ભોજન પૂરું પાડનારો માર્ગ હતો. એના દારૂદિયા પિતા એની માતાને મારતા ને વારંવાર ઝડપતા. માતા સાથે તે પાંચ રૂપિયા કમાવા

સાઈકલની ફેફટરીમાં કામ કરતી. ૧૮ વર્ષની વયે તે રાષ્ટ્રીય હોકી ટીમમાં સ્થાન પામી અને ટોકિયો ઓલિમ્પિક્સમાં ભાગ લેનારી ટીમની સભ્ય બની. હરિયાણાના દરજની દીકરી નિશા વારસીએ હોકીની રમત એટલા માટે પસંદ કરી કે તે રમવા માટે બહુ સાધનોની જરૂર નહોતી. પિતા લક્વાગ્રસ્ત થતા માતાએ કુટુંબની જવાબદારી ઉઠાવવા ફેફટરીમાં કામ કરવું પડ્યું. મણિપુરની સુશીલા ચાનું ભારતીય હોકી ટીમની વરિષ્ઠ સભ્યોમાંની એક છે, જે રિયો ઓલિમ્પિક્સમાં ટીમની કપ્તાન રહી ચૂકી છે.

નકસલવાદીઓનું વર્ચસ્વ ધરાવતા વિસ્તારમાંથી આવતી જારખંડની સલીમા ટેટેને હોકીની રમત પ્રત્યે એટલો પ્રેમ હતો કે સાદા મેદાનમાંથી પથરા દૂર કરી, કામચલાઉ ગોલ પોસ્ટ ઊભો કરી રમત રમતી. ખેતરમાં કામ કરી પૈસા બચાવી તેણે હોકી સ્ટિક ખરીદી હતી. ઉત્તરપદેશની વંદના કટારિયા, ભારતીય હોકી ટીમમાં ગોલની ઓલિમ્પિક હેટ્રિક નોંધાવનારી એક માત્ર સભ્ય છે. સામાજિક મહેશાંટોઝાંની અવગણણા કરીને તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાએ તેને હોકી રમવા પ્રોત્સાહિત કરી હતી અને આજે વંદના ભારતીય હોકી ટીમની માનિતી સભ્ય છે. હરિયાણાની મોનિકા મલિકના પિતા તકદીરસિંગ મલિકને કુસ્તી પસંદ હતી, પરંતુ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશનની ડિગ્રી ધરાવનાર ‘મોનુ’ને હોકી રમવું હતું. તે આજે ભારતીય હોકી ટીમની આધારસંભ (backbone) ગણાય છે.

હિસાર, હરિયાણાની ૧૮ વર્ષની શર્મિલાદેવીને હોકી, વોલીબોલ, ફૂટબોલ બધી જ રમત પસંદ હતી, પરંતુ તેના દાદા જે રાષ્ટ્રીય કક્ષાના હોકી ખેલાડી હતા તેમની પ્રેરણાથી, હોકીની રમત ઉપર પસંદગીનો કળશ ઢોળ્યો. ભારતીય હોકી ટીમની ગોલકીપર સંવિતા પુનિયાને (હરિયાણા) ગોલકીપર નહોતું બનવું. મેચ માટે ગરમીના સમયે ભારેખમ સાધનો લઈને બસમાં સફર કરવી ખૂબ કપરી હતી. દાદાના પ્રોત્સાહન અને પિતાનાં સાધનો પાછળના ખર્ચણ રોકાણને કારણે તે રમત પ્રત્યે ગંભીર બની અને આજે તે ટીમની વાઈસ ટેન્ટન છે.

આમ ભારતીય હોકી ટીમ, ભારતીય ‘નારીશક્તિ’નું જવલંત ઉદાહરણ છે અને તેમનું પ્રદર્શન અનેક યુવા ઊભરતા ખેલાડીઓ માટે પ્રેરણાદાખી છે.

— અમલા પરીખ

મેરા નામ સંજિતા હૈ !

મોરેશિયસમાં અમારો મુકામ તેના સુંદરતમ પૂર્વ કિનારા પર સ્થિત એક નાનકું ગામનું - નામે ગ્રાન્ડ રિવર સાઉથ ઈસ્ટની એક નાનકડી હોટેલમાં હતો. દરિયાને અરીને બાંધેલી આ હોટેલના પ્રાંગણમાંથી બહાર નીકળતાં જ એક હિન્દુ મંદિર દેખાતું. જરાક આગળ શેરીનાં જેતરો વચ્ચેથી પસાર થતાં ગામડા તરફ ચાલીએ તો નાનકડા કોમ્પ્યુનિટી સેન્ટરની જાળીઓથી સુરક્ષિત લેગ્રાઉન્ડમાં છોકરા વોલીબોલ રમતા દેખાતા અને વરીલો લાઇબ્રેરીમાં વાંચતા અથવા પાસેના ખંડમાં ટી.વી. જોતા દેખાતા. સેન્ટરની આસપાસ થોડે થોડે અંતરે બંધાયેલાં નાની નાની બંગલીઓ જેવાં મકાનોમાંથી ઘણાંખરાંનાં આંગણમાં એક ઓટલો હતો, જેના ઉપર નાની દેરીમાં અથવા ખુલ્લામાં હનુમાનજીની મૂર્તિ મૂકેલી દેખાતી અને તેની બાજુમાં ખોસેલી ઊંચી લાકડી પર લાલ-સફેદ ધજા ફરકતી રહેતી. વળી આવા દરેક મકાનને આંગળે એક એક તુલસીક્યારો પણ જોવા મળતો ! ગામ નાનું પણ સ્વચ્છ હતું. લોકો જરાક શામળા અને સાઢા હતા. પણ બધે શાંતિ હતી. ક્યાંય કચરો નહીં ને ઘોંઘાટનું નામોનિશાન નહીં. અમે, ભારતીય જેવાં દેખાતાં અને ગુજરાતી ફબથી સાડી પહેરેલાં એક બહેન સાથે હિંદીમાં વાત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે ખબર પડી કે એમને હિંદી આવડતી નહોતી, તેઓ ફેન્ચ અથવા કિયોલ જ સમજી શકતાં હતાં !

અમારું આ દેશ અને એની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું વિરસ્મય વધતું જતું હતું. એ સ્થળના એક અઠવાડિયાના રહેણાક દરમિયાન એટલું તો સમજાયું હતું કે, ભારતીય મૂળની પ્રજાનું અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું ત્યાં સાંદું એવું વર્યસ્વ હતું. એમ પણ જાગ્રતા મળ્યું હતું કે, એશિયનોનો પ્રભાવ ત્યાં એટલો વધ્યો હતો કે, ઘણા ગોરાઓ ધીમે ધીમે એ દેશ છોડી રહ્યા હતા. ધ્યાનાં એક વાત ઊરીને આંખે વળગે તેવી હતી કે, સંજોગવશાત્ર યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, મડાગાસ્કરથી અહીં આવી વસેલા અલગ અલગ જાતિના લોકોની એકતા અને પરસ્પર આદરભાવના અજોડ હતી. લોકો માનતા હતા કે, અલગ અલગ સંસ્કૃતિઓમાંથી વિકસેલા સંસ્કાર તે એમનો સહિત્યારો વારસો હતો. અલગ અલગ મૂળના આ લોકો વચ્ચે રોટીબેટીનો નાતો હતો. સૌની સહિત્યારી ભાષા કિયોલ અને સૌની સહિત્યારી ઓળખાણ હતી - મોરેશિયન, જેનું ત્યાં વસતાં સૌને ગૌરવ હતું.

તે દિવસે અમે આખો દિવસ ઈલો સર્ફ નામના અત્યંત રમણીય સમુદ્રતટ ઉપર ગાળવાનાં હતાં. મનભરીને દરિયામાં નાહી લીધું ત્યાં સુધીમાં તો બપોરનો પ્રકોપ વર્તાવા લાગ્યો. સહેલાકીઓ એક પછી એક કિનારાની જાડી તરફ પાછા ફરવા લાગ્યા. કિનારા પર એક નાનું એવું વન ઉગાડેલું હતું. થોડાક લોકો કૂંઝાળ વળીને જમવા બેઠા, તો કેટલાક ટુવાલ પાથરીને છાંયદામાં આરામ ફરમાવવા લાગ્યા. બાળકો દોડાડોડી કરી રમવા લાગ્યાં. બેચાર સૂરજઘેલાં યુગલો સૂર્યસ્નાન કરતાં રેતીમાં પડ્યાં હતાં, તેમને બાદ કરતાં સરવાળે આખો મેળો ફરી આ છાંયડામાં જાઓ.

ઈલો સર્ફ સમુક્તાટ

વૃક્ષને અઢેલીને બેઠાં બેઠાં, પવનને હાલરડે ઘડીક મિંચાયેલી મારી આંખ ખંજરીને તાલે ગવાતા કોઈ લોકગીતના શોરથી ખૂલી ગઈ. જરાક જોકું આવ્યું તેમાં નવાગંતુકોનું આ આખેઆખું ટોળું ક્યાંથી આવી ચેચ્ચું હશે? સાત-આઠ વર્ષના બાળકોથી માડીને સાઈસિતેરનાં વૃદ્ધો સુધીનાં સૌ ગોળ કુંડળામાં ઊભાં રહી મસ્તીથી ગીત ગાઈ રહ્યાં હતાં. વચ્ચે એક ખોખા પર મૂકેલી કેક જોઈને સમજાયું કે, કોઈકની વર્ષગાંઠ ઊજવાઈ રહી હતી. સંગીતની ભાષા સમજાતી નહોતી, પણ એનાં સ્વરતાલ ખુશમિજાજ અને કણ્ણમંજુલ હતાં. સંગીતનો જાહુ એકતરફ મને એ મંડળી તરફ બેંચતો હતો ને બીજી તરફ અજાણ્યાની બથડિ પાર્ટીમાં વણબોલાવ્યા મહેમાન કેમ કરીને થવું એવો સભ્યતાનો ખ્યાલ બંધન બનીને રોકી રહ્યો હતો. આખરે એક મનુષ્યની બીજા મનુષ્યોને મળવાની ને જાણવાની હદયેચછાનો વિજય થયો. અમારી ટોળીના સૌ મિંગ્રો કુંડળાથી સહેજ દૂર ઊભા રહી સંગીતને તાલે તાલીઓ પાડવા લાગ્યા. ટોળાંના કેટલાક લોકોનું ખ્યાલ બેંચાયું એટલે એમાંની એક યુવતી અમને સાથે જોડવા-નિમંત્રવા અમારી પાસે આવી ને હાથ બેંચીને ટોળાંની વચ્ચે લઈ ગઈ. અમારા જોડવાથી એ લોકોનો ઉત્સાહ વધ્યો, તેઓ વધુ જોરથી ગાવા લાગ્યા. એ સાંભળી આસપાસના કેટલાક ગોરા પર્યાટકો પણ આકર્ષણ્યા ને તેઓ પણ જોડાયા. ઈલો સર્ફની બપોરનો તડકો જાણે મોરેશિયન લોકસંગીતમાં તરબોળ થઈ ગયો.

‘શું નામ તમારું?’ મને ટોળાંમાં બેંચી લાવનાર યુવતીને મેં અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું. ‘મેરા નામ સબિતા હે.’ જરાક અટકીઅટકીને બોલાતી હિંદીમાં જવાબ આવ્યો! ‘આપ ઈન્દ્રિયન હો?’ મેં આશ્રયથી પૂછ્યું. ‘નહીં હમ મોરેશિયન હું. હમારા દાદા યા તો ઉસકા ભી બાપ ઈન્દ્રિયાસે યાં આયા થા.’ સુતરાઉ વેરવાનું મિડિઝિન્સ પહેરેલી, કૃશકાય, શ્યામવર્ણ સબિતાએ જવાબ આવ્યો. એના ચહેરા પર ભારતીય અને આફિક્ન લોકોના નાકનકશાનું અજબ મિશ્રણ હતું. જરાક કદરૂપાં કહી શકાય તેવાં એનાં સ્વજનો હસમુખાં અને મિલનસાર હતાં. મને ખબર હતી, અહીં ભારતીય મૂળના

લોકો છે, જેમને સ્ક્રોમાં હિન્દી એક વિષય તરીકે શીખવાય છે, એમનાં મંદિરોમાં સંસ્કૃત શ્લોકો બોલાય છે, રેડિયો પર હિન્દીમાં સમાચાર અને ભોજપુરી કાર્યક્રમો આવે છે. ભોજપુરી ગીતો તો ટેક્સીમાં ફરતાં સાંભળ્યાં હતાં. પણ કિયોલભાષી સમાજને નજીકથી જોઈ શકવાની આ તક અણધારી હતી. સભિતા સાથે મિનિટોમાં પાકી દોસ્તી થઈ ગઈ. એ તો કહે, ‘ચાલો મારે ઘરે. સાંજનું ભોજન સાથે લઈશું. એમ કરોને હોટેલ છોડીને અમારે ઘરે જ રહેવા ચાલો. પેર્સંગ જેસ્ટ તરીકે નહીં, અમારા સ્વજન તરીકે મહેમાન બનો.’ વળી કહે, ‘અમારું ઘર નાનું છે, પણ તમારી બધી સગવડ સાચવીશ. આપણે સૌ એક વતનના છીએ - અતિથિ દેવો ભવઃમાં માનનારાં, ખરું ને !’

સભિતાની લાગણી જોઈને હું આશ્રમચિત્ત થઈ ગઈ. ભારતીયતા, ભારતીય આતિથ્ય, બધું શું લોહીમાં વહેતું હશે? વિચારો પણ આનુવંશિક હોઈ શકે? સદીઓથી તદ્દન ભિન્ન ભૂમિ પર બે ભિન્ન સમાજમાં ઉઘરેલી એક મૂળની વ્યક્તિઓના વિચારોમાં કેટલું સામ્ય હતું! એવું ક્યું પરિબળ હશે જે માનવશરીરમાં સ્વભાવને ને સંસ્કારોને પેઢી દર પેઢી સિંચતું હશે? જરાક ક્યાંક મળી જઈએ ને મિત્ર બની જઈએ, સહજ જ કોઈને આપણે ઘરે જમવા, મળવા કે રહેવા બોલાવી શકીએ, જરાક વારમાં પોતાના વિશે ધ્યાન બધું કહી શકીએ, આપણે માટે બધું સાવ સ્વાભાવિક પણ વિદેશીઓ માટે એ બધું કેટલું દુષ્કર હોય છે! યુરોપ - અમેરિકામાં તો અસંભવ જ; જ્યારે આ ભારતીય મૂળની મોરેશિયસ સભિતા કેવો આગ્રહ કરી રહી હતી! ગીતો પૂરાં થયાં એટલે સભિતાએ એનાં સ્વજનો સાથે ઓળખાણ કરાવી. નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે, આખા સમુદ્દરને ભારત પ્રત્યે અને ભારતીય લોકો પ્રત્યે અજબ આકર્ષણ અને સ્નેહભાવ હતો. કિયોલ સિવાય બીજી કોઈ ભાષા ન આવડતી હોય તેવી એકબે માણુઓ આવીને વહાલ કરી ગઈ અને આંખોથી અમી વરસાવી ગઈ. એમના જવાનો સમય થયો ત્યારે એ લોકો ‘આવજો આવજો’ કહેતાં થાકતા નહોતા. સૌ દેખાતા બંધ થયા ત્યાં સુધી અનેક હાથ ફરફરતા રહ્યા.

- ભારતી રાણે

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ – એ સરનામે મોકલશો. ગ્રાણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે એક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.

ઈ-લવાજમ ભર્યા પછી સંસ્થાને ઈ-મેઈલ (vishvakoshad1@gmail.com),

વોટ્સ એપ (9898042699) તથા પત્ર દ્વારા જાણ કરવી.
A/c. Name : Gujarat Vishvakosh Trust, A/c. No. : 09330100008481
Bank Name : Bank Of Baroda, Usmanpura Branch
IFS Code : BARB0USMANP (5th Character is Zero)

ઈ-લવાજમ ભર્યા પછી સંસ્થાને ઈ-મેઈલ (vishvakoshad1@gmail.com),
વોટ્સ એપ (9898042699) તથા પત્ર દ્વારા જાણ કરવી.

બ્યૂટી ફિલ્ટર : મોબાઇલ કરે મેકઅપ

સોશિયલ મીડિયાની આભાસી દુનિયાને બ્યૂટી ફિલ્ટરની મદદથી પાઢેલી તસવીરોથી આંજી શકાય છે, પરંતુ એ જ બ્યૂટી ફિલ્ટર આપણી જાત સાથે છેતરપિંડી કરે છે - પહેલી નજરે ચિંતાજનક લાગતું આ વાક્ય હવે સંશોધન આધારિત હકીકત બની ગયું છે. આ હકીકત વિશે વિચારીએ.

સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મમાં દરરોજ કેટલા ફોટોગ્રાફ પોસ્ટ થતા હશે ?

સૌથી વિશાળ પ્લેટફોર્મ ફેસબુકથી વાત શરૂ કરીએ. ફેસબુકના દર માહિને ૨.૮ અજબ જેટલા ઓક્ટેવ યુઝર્સ છે. ફેસબુકમાં રોજ ૩૦ કરોડ ફોટોગ્રાફ્સ પોસ્ટ થાય છે. સરેરાશ એક મિનિટમાં ત્રણ લાખ સ્ટેટ્સ અપડેટ થાય છે, એમાંથી ૭૦ ટકા ફોટોગ્રાફ હોય છે.

ફેસબુકની કંપની ઈન્સ્ટાગ્રામમાં દર મિનિટે ૪૫થી ૪૭ હજાર ફોટા શેર થાય છે. ટ્રિવટરમાં એક મિનિટમાં સાડાચારથી પાંચ લાખ ટ્રિવટ થાય છે અને એમાં અડ્ઘોઅડ્ઘ પોસ્ટ ફોટોગ્રાફની હોય છે. સ્પેચેટ યુઝર્સ એક મિનિટમાં સાડાપાંચ લાખ ફોટોગ્રાફની આપલે કરે છે. એક વર્ષમાં દુનિયાભરના લોકોએ મળીને ૧.૨ ટ્રિલિયન ફોટોગ્રાફ્સ પારીને સોશિયલ મીડિયામાં શેર કર્યા હતા, એમાંથી ૪.૭ ટ્રિલિયન ફોટોગ્રાફ સોશિયલ મીડિયા કંપનીઓના સર્વરમાં સ્ટોર થયેલા પડ્યા છે.

આ આંકડાઓનો અર્થ જ એટલો કે લોકોને પોતાની આસપાસ બનતી ઘટના અન્ય લોકો સાથે શેર કરવી ગમે છે. પોતાની જાતને અન્ય લોકો સમક્ષ રજૂ કરવી ગમે છે. શું ખાંધું, શું પીધું, કેવી રીતે કામ કર્યું, કેવી ધમાલ-મસ્તી કરી – એ બધો ઘટનાક્રમ ફોટોગ્રાફ તે વીઠિયોના માધ્યમથી સોશિયલ મીડિયામાં મૂકવાનું લોકોને ગમે છે. આપણા એ તેટાનો લાંબા ગાળે સોશિયલ મીડિયા કંપનીઓ કેવો અને કેટલો દુરુપ્યોગ કરશે એ વળી એક જુદી ચચ્ચાનો વિષય છે, પરંતુ જો અહીં માત્ર ફોટોપોસ્ટની જ વાત કરીએ તો સંશોધકોનાં તારણો ઘણી બાબતો તરફ ઠિશારો કરે છે.

સોશિયલ મીડિયામાં લોકો સારી સારી બાબતો વધારે રજૂ કરે છે. બીજાને આંજી નાખવા માટે ભવ્ય લાઈફ-સ્ટાઇલ બતાવવાની સાથે સાથે સુંદરતાનું મૃદુર્ધન કરવાનો કેજ પણ વધ્યો છે. સુંદર દેખાવાની હોડમાંથી જેમ અબજો રૂપિયાની બ્યૂટી ઈન્ડસ્ટ્રીનો જન્મ થયો, એ રીતે આ વેલાંઘમાંથી જન્મેલી એક આડપેદાશનું નામ છે : બ્યૂટી ફિલ્ટર.

આપણે અરીસામાં વધારે સારા દેખાઈએ છીએ કે બ્યૂટી ફિલ્ટરથી પાડેલા ફોટોગ્રાફમાં ?

જવાબ સ્પષ્ટ છે – ફોટોગ્રાફમાં. સાદા કેમેરાથી પાડેલા ફોટામાં નહીં, પણ બ્યૂટી ફિલ્ટરની મદદથી પાડેલા ફોટોગ્રાફમાં વધારે સારા દેખાઈએ છીએ. બ્યૂટી ફિલ્ટરની અસરોની વાત કરતાં પહેલાં બ્યૂટી ફિલ્ટરનો ઉદ્ભબ અને વિકાસ ટૂંકમાં જાણી લઈએ.

મોબાઇલ ફોન ‘સ્માર્ટફોન’ બન્યા એ પછી સારામાં સારો કેમેરા આપવાની હોડ જામી હતી. સ્માર્ટફોનમાં કેમેરાની વિવિધ કરામતો મુખ્ય ફિચર તરીકે ઊભરી હતી. એકને બદલે બજે કેમેરા મળતા થયા. ફન્ટ કેમેરાનું ફિચર ઉમેરાયું, પિકસ્લની ક્ષમતા વધી.

એ બધું થઈ ગયા પછી યુવાવર્ગમાં ચાહના ધરાવતા સ્નેપચેટે પહેલી વખત ૨૦૧૫માં બ્યૂટી ફિલ્ટરની સગવડ આપી. અત્યાર સુધીમાં મોબાઇલમાં ફિચર્સ આવતા હતા, પરંતુ પહેલી વખત સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ આર્ટિફિશિયલ ઈન્ફેલિજન્સની મદદથી ફોટો વધુ સારો દેખાય તે માટેની સગવડ આપી. મોબાઇલ કોઈ પણ કંપનીનો હોય, પણ એ ફોટો સ્નેપચેટના ફિચરની મદદથી પાડવામાં આવે તો એનું રિઝલ્ટ વધુ સારું દેખાતું હતું. આ ફિચરનો ખૂબ સારો ફિલ્બેક મળ્યો. એમાં એવી ટેક્નિક હતી કે ફોટો પાડતી વખત વાઈટ્સ ઓછી-વધારે હોય તોપણ એ બરાબર સેટ થઈ શકતી હતી અને ફોટો પાડનારાના ફોટોગ્રાફ્સ વધુ સુધૃ લાગતા હતા.

સ્નેપચેટમાં આ ફિચર આવ્યું કે તરત જ ઈન્સ્ટાગ્રામના સહસ્થાપક કેવિન સિસ્ટ્રોમે ૨૦૧૬માં પહેલી વખત બ્યૂટી ફિલ્ટર રજૂ કર્યું. એ ફિલ્ટર સ્નેપચેટ કરતાં વધુ શક્તિશાળી ને પ્રભાવક હતું. એમાં વધારે ઓપ્શન્સ મળતા હતા. મોં પર પિપલ્સ હોય, અન્ય કોઈ નાના-મોટા ડાઘ હોય કે આંખની આસપાસ કાળાં કુંડળાં હોય તો એ ફિલ્ટર થઈ જાય અને ફોટો ફિલ્મી હીરો-હીરોઈન જેવો દેખાય એ આ ફિચરની મુખ્ય ખાસિયત હતી. ઈન્સ્ટા સ્ટોરીમાં ૨૪ કલાક માટે જે ફોટો શેર થતો હતો એ જો ઈન્સ્ટામાંથી જ પાડ્યો હોય તો એમાં જે તે વ્યક્તિ વધારે સુંદર દેખાતી હતી. આ ફિચર આમ જુઓ તો ઓનલાઈન મેકઅપનું કામ કરે છે! જેમ એક સમયે પ્રોફેશનલ સ્ટુડિયોમાં મોડલિંગ ફોટો પાડવામાં આવે, તો એ ફોટોગ્રાફ સગાઈ-લગ્ન જેવા પ્રસંગોમાં પડતા આપણા ફોટોગ્રાફ કરતાં વધારે સારો અને વધારે આકર્ષક લાગતો એમ ઈન્સ્ટાના બ્યૂટી ફિલ્ટરમાંથી બેંચેલી તસવીર વધારે આકર્ષક બની જતી હતી.

ઈન્સ્ટાના આ બ્યૂટી ફિલ્ટરે સ્માર્ટફોન ફોટોગ્રાફીમાં કાંતિ સર્જ દીધી. ૨૦૧૭ પછી જેટલા સ્માર્ટફોન માર્કેટમાં આવતા એમાંથી અડધોઅડધમાં બ્યૂટી ફિલ્ટરનો ઓપ્શન મળવા લાગ્યો. બે-એક વર્ષમાં તો મોટાભાગના સ્માર્ટફોનમાં એ ફિચર ઉમેરાઈ ગયું. એટલું જ નહીં, અન્ય સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મમાં પણ એવી જ સગવડ મળતી થઈ ગઈ.

હવે સ્થિતિ એવી આવી ગઈ છે કે બ્યૂટી ફિલ્ટર વગરના ફોટોગ્રાફ્સ સોશિયલ મીડિયામાં શેર કરવા તો દૂર, મોબાઇલમાં રાખવા પણ આજની યુવાપેઢીને ગમતા નથી. શરૂઆતમાં જે ફિચર કાંતિકારી લાગતું હતું એના કારણે આજની જનરેશનની માનસિકતા કેટલી બદલાઈ ગઈ છે, એ અંગેનાં ધ્યાણાં સંશોધનો થયાં છે અને એનાં તારણો ચોકાવનારાં પણ છે.

સોશિયલ મીડિયાએ બીજા સાથે આપણી સરખામણી કરવાની સાથે સાથે આપણે આપણી જાત સાથે જ સતત સરખામણી કરીએ એવી સ્થિતિ સર્જ છે. દેખાવ આધારિત મૂલ્યાંકન આપણે ત્યાં સદીઓથી થાય છે. સોશિયલ મીડિયાએ એમાં બળતામાં વધારે ધી હોમ્યું છે. એક સમયે ફેસબુક્યુ એક્ટર માટે કોઈ પ્રોડક્ટ માટે મહત્વની હતી. આજે એ દરેક વ્યક્તિ માટે મહત્વની બની ગઈ છે. એનાથી લોકો સ્વાસ્થ્ય અંગે વધુ જાગૃત (હેલ્થ કોન્સિયસ) થયા છે. પોતાના દેખાવ અંગે વધારે સજાગ થયા છે એને લાભદારી ગણીએ તો એની સામે લોકો નવી આભાસી દુનિયામાં જવતા થયા એ ગેરલાભ પણ ધ્યાને લેવો પડ્યો.

બ્રિટિશ કોસ્મેટિક કંપની યુવેન્સે એક રસપ્રદ સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું હતું. એનાં તારણો આધાતજનક અને ચોંકાવનારાં છે. ૨૦૬૮ લોકોને ફેસ ફિલ્ટર અંગે સવાલો પૂછવામાં આવ્યા હતા. ૩૮ ટકાએ સ્વીકાર્યું હતું કે બ્યૂટી ફિલ્ટર વગર ફોટો પોસ્ટ કરવાનું તેમના માટે અશક્ય છે. ૫૮ ટકાએ કહ્યું હતું કે સોશિયલ મીડિયાના ફોટો જોયા પછી તેમને તેમની જાતને હવે અરીસામાં જોવી જ ગમતી નથી !

ફિલ્ટર વગરના ફોટોગ્રાફ જોયા પછી આશ્રયમાં દૂભી જવાય છે એવું ૨૩ ટકા લોકોએ કહ્યું હતું. ૩૦ ટકાએ સ્વીકાર્યું હતું કે ફિલ્ટરનો ઉપયોગ કરવાથી તેમના આત્મસન્માન પર નકારાત્મક અસર થાય છે અને તેને પોતાની જાત પ્રત્યે વિકારની લાગણી થાય છે, પરંતુ બદલાતી દુનિયામાં વધુ સુંદર અને યુવાન દેખાવા માટે એ નશ્વરુંકે બ્યૂટી ફિલ્ટરનો ઉપયોગ કરે છે.

૩૭ ટકાને ફિલ્ટર ફિચરથી કોઈ જ વાંધો ન હતો. એમણે કહ્યું હતું કે તેમના વાસ્તવિક ચહેરા કરતાં ફિલ્ટર થયેલો ચહેરો બતાવવામાં તેમને વધારે આનંદ આવે છે. એમની દલીલ એવી હતી કે સોશિયલ મીડિયાના મિત્રોમાંથી ૮૦ ટકાને કયારેય પ્રત્યક્ષ (ફેસ દુ ફેસ) મળવાની શક્યતા નથી.

નવી પેઢીના બ્યૂટીના ઘ્યાલો અને ધોરણો બદલાયાં છે, તેમાં ફિલ્ટરની શું ભૂમિકા છે ? જર્મનીની અર્દેન યુનિવર્સિટીના મનોવિજ્ઞાન વિભાગે આ વિષય પર સંશોધન હાથ ધર્યું હતું. એમાં જેમની પાસેથી પ્રત્યુત્તર મધ્યો, એમાંથી ૭૮ ટકાએ સ્વીકાર્યું હતું કે બ્યૂટી ફિલ્ટરનો વધારે ઉપયોગ કર્યા પછી હવે તેમનામાં જેવા છે એવા દેખાવાનો આત્મવિશ્વાસ રહ્યો નથી. બ્યૂટી ફિલ્ટરથી ફોટો પાડ્યા પછી ઓછા સુંદર દેખાશે એવા ડરથી ૨૮ ટકાએ સામાજિક સમારંભોમાં જવાનું ટાય્યું હતું.

ન્યૂયોર્કના વિઝ્યાત પ્લાસ્ટિક સર્જન ડૉ. ડેનિયલ મમન કહે છે કે સેલ્ફી ફિલ્ટર એક પ્રકારની ઓનલાઈન પ્લાસ્ટિક સર્જરી છે, પરંતુ ખરું જોતાં એ આપણી જાત સાથેની એક છેતરપણી છે. આપણે જેવા છીએ એવા દેખાઈ શકતા નથી એટલે બીજાને છેતરવા માટે આપણે આવા ફિચરનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, પરંતુ સાથે આપણે પણ આપણી જાતને છેતરીએ છીએ.

નવી પેઢી અને સૌદર્યના માપદંડ(બ્યૂટી સ્ટેન્ડડ)નો વિગતવાર અભ્યાસ કરનારા અમેરિકન ન્યૂપોર્ટ એકેડેમીના પ્રોફેસર હીધર મૂનરો કહે છે કે ફેસ ફિલ્ટરથી નવી પેઢીનો આત્મવિશ્વાસ ઘટી જાય છે. એટલું જ નહીં, બાળકથી યુવાન, યુવાનથી પ્રૌઢ, પ્રૌઢથી વૃદ્ધ થવાની જે વ્યક્તિમાં થતી કુદરતી પ્રક્રિયા કે બદલાતી અવસ્થાઓ છે, તેનો ધરાર અસ્વીકાર કરવાની એક ભયાનક માનસિક બીમારીનો જન્મ થઈ રહ્યો છે. આ યુવાપેઢી વૃદ્ધ થવા નથી માગતી અને એમાં આવા ફિચર્સ તેને વધારે છેતરામણી સ્થિતિનો અવકાશ આપે છે.

ખેડુ, મોટાભાગના નિષ્ણાતો એ વાતમાં સહમત છે કે બ્યૂટી ફિલ્ટરનો અતિરેક યુવાપેઢીના આત્મવિશ્વાસને ડગમગાવે છે. બ્યૂટી ફિલ્ટર એવી આભાસી દુનિયા સર્જ છે કે જેમાં આપણે આપણી જાતને જ છેતરીએ છીએ !

— હર્ષ મેસવાણીયા

એક દુર્લભ પુસ્તકની શોધમાં

મારા ખૂબ સરળ અને સજજન એવા એક પ્રોફેસર મિત્ર છે. તેઓ એક ગ્રંથાલયમાંથી જ્યોતીન્ડ દવેનું પુસ્તક ‘પાનનાં બીડાં’ લઈ આવેલા. એમની પાસેથી એમના એક મિત્ર લઈ ગયા. ગ્રંથાલયમાં પુસ્તકની જરૂર પડી એટલે પ્રોફેસર મિત્ર પાસે ઉઘરાણી થઈ. મિત્રવર્ષ મૂંજાઈ ગયા. હાસ્યરસના પુસ્તકે એમને માટે કરુણ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું હતું. આખરે મિત્રે તારસ્વરે મારી આગળ ધા નાખી.

પુસ્તકો ગયાં પછી પાછાં ન આવવાના મારા સધન અનુભવને કારણે ‘પાનનાં બીડાં’ ગુમાવનાર મિત્રની મૂંજવણ હું સમજ શકતો હતો. એટલે મેં ‘પાનનાં બીડાં’ મેળવી એની ઝેરોક્સ નકલ કરાવી આપવાનું બીજું જરૂર્યું.

એક મોટા ગ્રંથાલયમાં જઈ મેં પૂછ્યું, ‘પાનનાં બીડાં’ છે ? પાનના ગલ્લા પર પૂછવો જોઈએ એવો પ્રશ્ન હું ખોટી જગ્યાએ પૂછી રહ્યો હું એવો વહેમ પડતાં ગ્રંથપાલે કહ્યું, ‘મુરબ્બી આ તો લાઈબ્રેરી છે. અહીં પાનનાં બીડાં કયાંથી હોય ? બહુ જાંસાં બીડાં ન જોઈતાં હોય તો અહીંથી ડાબી બાજુ વળી થોડે દૂર જશો એટલે પાનનો ગલ્લો આવશે – ત્યાં પાનનાં બીડાં મળશે. બહુ મોટા જથ્થામાં જોઈતાં હોય તોપણ એ શહેરમાંથી ભગાવી આપશે. મારા ઓળખીતા છે કહો તો ચિંહી લખી આપું.’

‘તમારી લાગણી માટે આભારી હું. પણ મારે જે ‘પાનનાં બીડાં’ જોઈએ છે તે મળે તો અહીં અથવા આવા કોઈ ગ્રંથાલયમાંથી જ મળી શકે છે. પાનના ગલ્લા પરથી એ મળવાનો સંભવ નથી – સિવાય કે પાનના ગલ્લાવાળો પુસ્તકોનો શોખીન હોય ને એમણે ‘પાનનાં બીડાં’ની અંગત નકલ વસાવી હોય.’ મેં કહ્યું.

“ ‘પાનનાં બીડાં’ પુસ્તક છે ? ” ગ્રંથપાલે આશ્રયચકિત થઈને પૂછ્યું.

“હા, ‘પાનનાં બીડાં’ પુસ્તકનું નામ છે.” મેં થોડા આધાત સાથે કહ્યું.

‘બેસો, હું તપાસ કરાવું.’ કહી એમણે એમના સહાયકને બોલાવ્યા ને કહ્યું, ‘આ ભાઈને...’ આટલું કહી ફરી મારી સામે જોઈ કહ્યું, ‘શું નામ કહ્યું પુસ્તકનું ?’

આ ભાઈ ખરેખર તો ગ્રંથપાલને બદલે પ્રોફેસર થવા માટે યોગ્ય છે એમ મને લાગ્યું. કોલેજમાં ગ્રંથપાલને હવે પ્રોફેસરોનો ગ્રેડ આપવામાં આવે છે એમાં રહેલું વાજબીપણું મને સમજાયું. મેં કહ્યું, “પુસ્તકનું નામ ‘પાનનાં બીડાં’ છે.”

સહાયક પુસ્તકની શોધમાં ગયા. એમને પાછા આવવામાં વાર થઈ એટલે પુસ્તક મળવા અંગે મારા મનમાં આશા બંધાઈ. પણ તેઓ ખાલી હાથે પાછા ફર્યા.

“વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં બધાં જ પુસ્તકો જોઈ લિધાં. એ પછી વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનાં કાઈ પણ જોયાં; પણ, ‘પાનનાં બીડાં’ નામનું કોઈ પુસ્તક નથી.” ગ્રંથપાલના સહાયકના અજ્ઞાન અંગે મને આશ્રય થયું પણ એમની સંનિધા માટે મને માન થયું. જોકે જ્યોતીન્ડ દવેનું ‘રેતીની રોટલી’ પુસ્તક એક ગ્રંથાલયમાં પાકશાસ્ત્ર વિભાગમાં

મૂકવામાં આવ્યું હતું — એવું આપણા પ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખક વિનોદ ભાવે એમના એક લેખમાં લાયું છે તે યાદ આવતાં ‘પાનનાં બીડાં’ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિભાગમાં શોધવામાં કશું અસ્વાભાવિક નથી એમ પણ મને લાગ્યું. મેં ગ્રંથપાલ-સહાયકને સહાય કરવાના શુભાશયથી કહ્યું, ‘પાનનાં બીડાં’ હાસ્યરસનું પુસ્તક છે, એના લેખક જયોતીન્દ્ર દવે છે; એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૧માં થયો હતો અને એમનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૯૮૦માં થયું હતું. ‘પાનનાં બીડાં’ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ વખતે એની કિંમત ત્રણ રૂપિયા હતી. ગાંધીજ સાહિત્ય મંદિર, સૂરત તરફથી આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. સૂરતથી પ્રસિદ્ધ થયેલું આ પુસ્તક સૂરતના જ એક ભાઈને જોઈએ છે એ પણ એક યોગાનુયોગ છે. પુસ્તકનું નામ ‘પાનનાં બીડાં’ હોવા છતાં એમાં પાન વિશે, પાન ખાવા વિશે કે ન ખાવા વિશે એક પણ લેખ નથી.’ મને અટકાવવામાં નહિ આવે તો હું પુસ્તકની અનુક્રમણિકા, લેખકનાં વજન-ઊચાઈ વગેરે વિશે બોલતો જ રહીશ, એવી ગ્રંથપાલને બીક લાગી હશે એટલે મને અટકાવીને કહ્યું, ‘જુઓ, આટલી બધી માહિતીની જરૂર નથી.’ પછી સહાયકને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું, ‘લાલિત વાડ્યમયના વિભાગમાં લેખકના નામ પર ને પુસ્તકના નામ પર જુઓ.’

સહાયકશ્રી જોવા ગયા અને થોડી વારમાં પાછા આવ્યા અને બોલ્યા, ‘પુસ્તક છે તો ખરું પણ અદેય વિભાગમાં છે.’ સહાયકે જે કહ્યું તે મેં સાંભળ્યું પણ હું કંઈ બોલ્યો નહિ એટલે ગ્રંથપાલે કહ્યું, ‘આ પુસ્તક અદેય છે.’

‘એટલે ?’

‘અદેય પુસ્તક બહાર ન આપી શકાય. અહીં બેસીને વાંચી શકાય.’ વર્ષો પહેલાં કવિ નર્મદને કોઈ પુસ્તક જોઈતું હતું, ત્યારે પુસ્તકના માલિક એક સુથારે આમ જ કહ્યું હતું કે, પુસ્તક અહીં મારા વેર બેસીને વાંચો, બહાર નહિ લઈ જવા દઉં. હું કદાચ નર્મદ જેવો મોટો સાહિત્યકાર ન ગણાઉં - પણ આટલા સાખ્યથી પણ મેં ગૌરવની લાગણી તો જરૂર અનુભવી.

‘તમારે ત્યાં ઝેરોક્સની સુવિધા છે ને ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા છે ને !’ ગ્રંથપાલે કહ્યું.

‘તો મને પુસ્તકની ઝેરોક્સ નકલ કરાવી આપશો ?’

‘જરૂર. પણ અત્યારે ઝેરોક્સનું મશીન રિપોર્ટિંગમાં છે. બે દિવસ પછી રિપોર્ટ થશે. પણ તે દિવસથી બે દિવસ માટે ઝેરોક્સ ઓપરેટર રજા પર જવાના છે. એટલે તમે પુસ્તકની પાનસંખ્યા મુજબ પાન દીઠ પંચોતેર પૈસા લેખે રકમ જમા કરાવી જાવ ને ચાર દિવસ પછી આવો - જોકે ચાર દિવસ પછી રવિવાર છે એટલે પાંચ દિવસ પછી આવો.’ હું એમ કરવા સંમત થયો એટલે એમણે સહાયકને પુસ્તક લઈ આવવા કહ્યું.

સહાયક ગયા ને થોડી વારમાં પાછા આવ્યા. એમના ચહેરા પર ગાભરાટનાં ચિહ્નનો દેખાતાં હતાં. રડમસ અવાજે એમણે કહ્યું, ‘સાહેબ ! કાઈમાં અદેય વિભાગમાં પુસ્તક નોંધાયેલું છે, પણ પુસ્તક કોઈ ઉપાડી ગયું લાગે છે.’

‘આવું છે !’ ગ્રંથપાલે મને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ‘લોકો ચોપડી ચોરી જાય છે ને ગુજરીમાં વેચી દે છે.’

‘હું ગુજરીમાં જઈ આવ્યો. ત્યાં આ પુસ્તક નથી.’

‘તે આજ સુધી થોડી પરી રહી હોય ? ને ગુજરીમાં જ વેચી હોય તેવું થોડું છે ? તમે માનશો ? સારા સારા માણસો ચોપડીઓ ઘરભેગી કરતા હોય છે ને ઘરની લાઈબ્રેરી સમૃદ્ધ કરતા હોય છે.’ હું પોતે મને સારો માણસ ગણું હું ને ભલે ચોરીને લાવેલી નહિ, પણ વાંચવા લાવેલી કેટલીક ચોપડીઓ કાયમ માટે ઘેર રહી ગઈ છે ને એ કોની છે તે ખ્યાલમાં ન આવવાને કારણે મેં એ ચોપડીઓ પર મારા નામનાં સ્ટિકર પણ લગાવી દીધાં છે, એટલે મને ગ્રંથપાલની વાતમાં તથ્ય લાગ્યું; પણ, આ અંગે વધુ ચર્ચા કરવાનું મને વાજબી ન લાગ્યું. ‘થેન્ક યુ !’ કહી હું ગ્રંથલયની બહાર નીકળી ગયો !

આ પછી મેં ગ્રંથાલય-ગ્રંથાલયે ‘પાનનાં બીડાં’ની શોધ ચલાવી, પણ મારી શોધ કરુણ રીતે નિષ્ફળ રહી.

એક અંદરું વાચકમિત્રને ફોન કરીને મેં પૂછ્યું, ‘તમારી પાસે જ્યોતીન્દ્ર દવેનું ‘પાનનાં બીડાં’ પુસ્તક છે ?’

‘હતું – પણ કોઈ લઈ ગયું છે – કોણ લઈ ગયું છે તે યાદ નથી આવતું.’

‘પણ તમે તો નોંધ કરીને જ પુસ્તકો આપો છો ને !’

‘ખરી વાત છે; પણ, જેમાં નોંધ કરતો હતો તે ડાયરી મારી પત્નીએ છાપાં ભેગી પસ્તીમાં આપી દીધી છે. આ જ નહિ, બીજાં પંદર પુસ્તકોનું ભવિષ્ય ધૂંધળું થઈ ગયું છે. આ પુસ્તક મેં કોઈ મિત્રના ઓળખીતાને આપેલું એવું યાદ છે. પુસ્તક તમને આકસ્મિક રીતે મળી જાય તો મને ખબર કરજો.’

‘પુસ્તક પર તમારું નામ લખેલું છે ?’

‘ના, હું પુસ્તકો પર નામ નથી લખતો. નામ તો મારા વા’લા છેકી કાઢે કે નામવાળું પાનું ફાડી લે. એટલે મારું પુસ્તક ઓળખી કાઢવા મેં એક મૌલિક ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે.’

‘શો ઉપાય ?’ મને એમની વાતમાં રસ પડ્યો.

‘હું પુસ્તક ખરીદા પછી પહેલું કામ એના પર ચાનો કપ મૂકી કૂંડાળાં કરવાનું કરું છું. કયા પુસ્તકનાં કયાં કયાં પાનાં પર કૂંડાળાં છે તે પાછો એક અલગ ડાયરીમાં નોંધી લઉં છું. ‘પાનનાં બીડાં’નાં કૂંડાળાં કહી બતાવું ? – ઊભા રહો’ કહી ફોન ચાલુ રાખી એ ડાયરી લઈ આવ્યા, ને બોલવા માંડ્યા. ‘તમે લખી લો આગળના ને પાછળના પૂંઠા પર...’

‘ઊભા રહો – હું કાગળ ને પેન લઈ લઉં.’ ને પછી કાગળ-પેન વડે સરજ થઈ મેં કહ્યું, ‘બોલો !’

‘લખો. આગળના પૂંઠા પર ચાર, પાછળના પૂંઠા પર ત્રણ ને પાન નં. ૩, ૪, ૬, ૮, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૮, ૨૧ ને ૩૧ પર એક-એક કૂંડાળાં છે; પાન નં. ૩૮, ૪૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૨ પર બાબે કૂંડાળાં છે ને પાન નં. ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૫, ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૮, ૨૩૧, ૨૪૭ ને ૨૫૧ પર ત્રણ-ત્રણ કૂંડાળાં છે. ‘પાનનાં બીડાં’ની આવી નકલ તમે કયાંય જુઓ તો મને તુરત જાણ કરજો.’

ટીવી પર આવતી, ખોવાયેલી વ્યક્તિઓની, જાહેરાતમાં આવતાં વર્ણનો કરતાંય વધુ ચોકસાઈભર્યું ને વધુ વિસ્તૃત વર્ણન સાંભળી મને થયું કે પુસ્તક વાંચવા જેટલો જ સમય કૂડાળાં કરવામાં ને એની ચોકસાઈભરી નોંધ કરવામાં ગાળનાર આવો બીજો કોઈ વાચક આ પૃથ્વીપટે હોવાનો સંભવ નથી; પણ, જેમનાં પુસ્તકો જતાં રહેતાં હોય એમણે આ ઉપાય કરવા જેવો ખરો એમ પણ મને લાગ્યું.

આ પછી બીજા ચાર-પાંચ મિત્રોને ફોન કર્યા. બેત્રાણ મિત્રોને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ આવી કોઈ ચોપડી લખી છે તેની જ ખબર નહોતી. એક મિત્રે શુભસમાચાર આય્યા. ‘મારી પાસે આ ચોપડી છે ખરી. પણ કોની પાસેથી લાવ્યો છું તે યાદ નથી આવતું. ચોપડીમાં કોઈનું નામ નથી લાયું, પણ તમારે જોઈતી હોય તો હમણાં લઈ જાવ.’

‘ચોપડીના બંને પૂછાં પર ને અંદરનાં પાનાં પર ચાનાં કૂડાળાં છે ?’

‘હા, છે, પણ તમને કેવી રીતે ખબર પડી ?’

‘હું રૂબરૂ આવું છું.’ આટલું કહી ફોન મૂકી, રિક્ષા કરી હું મિત્રને ત્યાં પહોંચી ગયો. મિત્રે મને સહર્ષ આવકાર્યો. અંદર જઈ એ તુરત ચોપડી લઈ આવ્યા ને મારા હાથમાં મૂકી. મેં કહું, ‘નવા સચિવાલયમાં મારા મિત્ર નાયબ સચિવ છે તેની આ ચોપડી છે.’

‘તમે તુંકું ઓળાની વાત કરો છો ?’

‘હા’ મેં કહું. ‘તમે એમને ઓળખો છો ?’

‘હા, મારા એક સગાએ એમની ઓળખાણ કરાવેલી. પહેલી જ મુલાકાતે હું એમની પાસેથી આ ચોપડી લઈ આવેલો, પણ કોની પાસેથી લાવ્યો છું એ ભુલાઈ ગયેલું.’

‘સારું, અત્યારે હું આ ચોપડી લઈ જાઉં છું. મારું કામ પતી જશે એટલે મૂળ માલિકને પહોંચાડી દઈશ.’

‘હા - પણ એક ગ્રોબ્લેમ થયો છે.’ મિત્રે કંઈક ગુનાઈત અવાજે કહું.

‘શું ?’

‘એક વાર ચોપડી નીચે પડી હતી ત્યારે તેના પર પાણીની તપેલી ઢળી ગઈ એટલે ચોપડી એકદમ પલળી ગઈ. આ કારણે ચોગાનમાં પલંગ પર સુકાવા મૂકી હતી. એવામાં ઓચિંતી ગાય આવી ને ચોપડી મોઢામાં લીધી. મારું તરત ધ્યાન ગયું ને હું દોડ્યો. ગાયના મોઢામાંથી ચોપડી તો મેં કાઢી લીધી પણ વચ્ચેથી પંદર-વીસ પાનાં ગાય ચાવી ગઈ. મેં વ્યવસ્થિત બાઈન્ડિંગ પણ કરાવ્યું છે, પરંતુ પંદર-વીસ પાનાં ખૂટે છે.’

‘પંડિતો ગયેલાંનો શોક કરતા નથી.’ એવું આશાસન મિત્રને આપી એમની પાસેથી ચોપડી લઈ, ઝોરોક્સ કરાવી સૂરતના પ્રોફેસરમિત્રને મોકલી આપી.

પ્રોફેસરમિત્રે મૂળ ગ્રંથપાલને અને મેં ચોપડીના મૂળ માલિકને સમજાયું કે ‘સર્વનાશ થવાનો હોય ત્યારે પંડિતો અર્ધું ત્યજી દે છે. આ ચોપડી તો મળવાની જ નહોતી, માટે પંદર-વીસ પાનાંનો શોક ને આગ્રહ બંને ત્યજી ચોપડી સ્વીકારી લો.’ બંનેએ તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકાર્યું કેમ તે ન સમજાયું પણ ચોપડી તો સ્વીકારી લીધી. આમ, ‘પાનનાં બીડાં’ની શોધનો સંપૂર્ણ નહિ તો મહંદશે સુખદ અંત આવ્યો.

- રત્નિલાલ બોરીસાગર

મનોરંજન : ‘છોટાલાલ’નો સર્જક

નામ છે એનું મનોરંજન બ્યાપારી; પરંતુ એમના જીવનમાં ન તો મનોરંજન છે કે ન તો વેપાર. ‘ધ હિન્દુ’ અખભાર દ્વારા પ્રતિવર્ષ અપાતા સાહિત્યના પુરસ્કારોમાં ૨૦૧૮ના નોન-ફિક્શન વિભાગનો પુરસ્કાર ‘ઈન્ટરોગેટિંગ માય ચંડાલ લાઈફ’ - એન ઓટોબાયોગ્રાફી ઓફ એ દલિત’ને જાહેર થયો ત્યારે ભારતીય સાહિત્ય ઇતિહાસની ઐતિહાસિક ક્ષણ હતી.

મનોરંજન બ્યાપારી

૬૮ વર્ષના મનોરંજન બ્યાપારી જ્યારે એ પુરસ્કાર લેવા ઊભા થયા ત્યારે આંખમાં આવેલાં આંસુઓને રોકી શક્યા નહીં. બંગાળી ભાષામાં દલિત સાહિત્યની શરૂઆત કરનાર મનોરંજન છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી લખે છે. તેઓ કહે છે કે વ્યક્તિ રમતાં રમતાં જેલાડી બને છે એવી રીતે તેઓ જાતે લખતાં લખતાં ‘રાઈટર-પ્લેયર’ બન્યા છે.

મનોરંજનનો જન્મ ૧૯૫૦માં અત્યારના બાંગલાદેશમાં માઇમાર કુટુંબમાં થયો હતો. ગ્રાન્ચ-ચાર વર્ષની ઉમરે તેઓ પરિશ્રમ બંગાળના બાંકુરામાં શિરોમણિપુરના શરણાર્થી કેમ્પમાં રહ્યા. મોટા થઈ કેમ્પની બહારની દુનિયામાં પગ મૂકતાં તેમને જાતિના બેદભાવનો અનુભવ થયો. તેઓ કહે છે કે જેમને ત્યાં તેઓ ગાયો ચરાવવા જતા તે એમને ખાવાનું ઊંઘેથી આપતા.

તેઓ થોડા મોટા થયા પછી કૂલી તરીકે, સાઈકલ રિક્ષા ચલાવનાર તરીકે, સ્વીપર તરીકે ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો. જીવનમાં કોઈ ઈચ્છા કે આનંદ નહીં, કારણ કે આ બધા પછી ભૂખ્યા પેટે રહીને લોકો કે સમાજ દ્વારા થતાં અપમાન સહન કરવાનાં. મંદિરમાં પ્રવેશ મળતો નહીં. એમને ઘણી વાર લોકોના અમાનવીય વ્યવહારને કારણે એવું લાગતું કે એમનું જીવન એક કૂતરા કરતાંથી બદતર છે. તેથી તેમની ચૌદ વર્ષની ઉમરે તેઓ ઘર છોડી આસામ, લખનऊ, હિલ્ડી અને અલ્લાહાબાદ ફર્યા. એમણે જોયું કે ભારતમાં તમે ગમે ત્યાં જાઓ ભૂખ્યા પેટે સૂવાવાળા માણસો તમને મળશે. તેઓ કોલકાતા પાછા ફર્યા અને પોતાના કુટુંબને શોધી કાઢ્યું. પોતાના ખોવાયેલા સંતાનને મેળવીને પરિવાર ખૂબ ખુશ થયો. આ સમય દરમિયાન તેઓએ નકસલબારી ચળવળ વિશે જાયું અને તેમને લાગ્યું કે આ લોકોની અને તેમની લડાઈ સરખી જ છે. એક ખૂબ સામેની લડાઈ છે. મનોરંજન કહે છે કે તેઓ જીવતા હતા, કારણ કે મરી શકતા

નહોતા. આવી મનોદર્શામાં તેઓ પણ આ ચળવળમાં જોડાયા. હજારો લોકો શેરીમાં ઉતરી આવ્યા હતા તેમાં તે પણ હતા. ત્યાં પોલીસ આવી અને ઘણાને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધા.

મનોરંજનને અલિપોર જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમની મુલાકાત સા� વર્ષના માસ્ટરમોશાઈ સાથે થઈ. તેમની પાસેથી તેઓ બંગાળીના મૂળાક્ષરો શીખ્યા. તેમના માટે માસ્ટરમોશાઈ પુસ્તક હતા, જેલનું આંગણું તેમની સ્લેટ અને ઝડણી ડાળી તેમની પેન્સિલ ! છલ્લીસ મહિનાના પ્રયાન્ત પછી તેઓ પુસ્તક વાંચતા થયા. જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે ચળવળનો કોઈ અંશ રહ્યો નહોતો. ફરી પાછા તેઓ રિક્ષા ચલાવવા લાગ્યા, પરંતુ હવે એમને પુસ્તકો વાંચવાનું જાણો વ્યસન થઈ ગયું હતું. એક પુસ્તકમાં ‘જિજીવિષા’ શબ્દ આવતાં તેમને મુંજવણ થઈ. તેથી રિક્ષામાં બેઠેલી વ્યક્તિને તેનો અર્થ પૂછ્યો. મનોરંજનના આશ્ર્ય વચ્ચે તેઓ બીજા કોઈ નહીં પણ મહાશૈતા દેવી હતાં. તેમને પણ એક રિક્ષાચાલકના મુખે આ શબ્દ સાંભળીને નવાઈ લાગી. મનોરંજને એમને જણાવ્યું કે, “એણે એમની ‘હજાર ચુરાશીર મા’ અને અન્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં છે.” મહાશૈતા દેવીએ કહ્યું કે, “તેઓ ‘વર્તિકા’ સામયિક ચલાવે છે તેને માટે કંઈક લખી આપીશ ?”

મનોરંજન વિચારમાં પડ્યા. એમણે કહ્યું કે અત્યાર સુધીમાં ચારસો પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, પરંતુ એક લીટી પણ લખી નથી. મહાશૈતા દેવીની પ્રેરણાથી ‘રિક્ષાચલાઈ’ વાર્તા લખી અને તેમનામાં એક લેખકનો જન્મ થયો. તેઓ લિટરેચર ફેસ્ટિવલમાં જાય છે ત્યારે તેમને ભાષા, પોશાક, ખાવાની પદ્ધતિમાં ઘણો તફાવત લાગે છે. તેઓ તેને ભદ્રલોક અને પોતાને છોટાલોક તરીકે વણવી છે. તેથી ઘણા લોકો તેમને પૂછે છે કે તો પછી તમે ફેસ્ટિવલમાં શા માટે જાઓ છો ? ત્યારે મનોરંજન કહે છે કે, ‘તેઓ મારો ઉપયોગ કરે છે અને હું તેમનો. આજે દેશમાં હજારો લોકો મારાં પુસ્તકો વાંચે છે. જો હું ત્યાં ન જાઉં તો તેઓ સુધી મારાં પુસ્તકો પહોંચે ખરાં ? કારણની તો ખબર નથી પણ તેઓ મને બોલાવે છે. છેવટે બને પક્ષે ફાયદો છે.’ તેમના પહેરવેશમાં એક પર વીટાળેલો ગમણો હંમેશાં હોય છે જેને તેઓ શ્રમિકવર્ગનું પ્રતીક માને છે.

એમને લખવાની હવે એવી લગન લાગી છે કે આખા દિવસની મહેનતને અંતે રાત્રે પેન અને પેપર લઈને થાક અને ભૂખ વચ્ચે સતત લખતા રહ્યા. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષમાં સતત પુસ્તકો લખ્યાં છે. બાર નવલકથાઓ, સો વાર્તાઓ, નિબંધો લખ્યાં છે. અન્ય ભાષામાં અનુવાદ પણ થયા છે. એમનાં ઘણાં પુસ્તકોને બંગાલ સાહિત્ય અકાદમી, રવીન્દ્ર સમૃતિ પુરસ્કાર, ગેટવે લિટફેસ્ટ રાઇટર ઓફ થ એવોર્ડીથી નવાજવામાં આવ્યા છે. રિક્ષા ચલાવવા ઉપરાંત સ્વીપર, વોયમેન, ટ્રકમાં હેલ્પર તરીકે કામ કર્યું છે. એકલીસ વર્ષ હોસ્પિટના રસોઈયા તરીકે નોકરી કરી છે. તેઓ કહે છે કે, ‘આ એવોર્ડી અને કીર્તિએ મને એવી નોકરી નથી આપી કે જેથી હું ભરપેટ ભોજન કરીને શાંતિથી લખી શકું.’

- પ્રીતિ શાહ

જામા મસ્કિદે બંદગી જામે !

ધર્મ કોઈ પણ હોય - એનું સદન રૂપાળું જ હોવાનું. આસ્થા-સ્થાનોમાં તેના ઈષ્ટદેવની સ્થાપના જરૂર હોય છે; પણ શ્રદ્ધાનો પોતાનો કોઈ ધર્મ હોતો નથી. જે તે ધર્મ અને તેના ઈશ્વરનાં ભૌતિક સરનામાં સમાં સ્થળો જે તે ભાવિકો માટે તેમની પ્રાર્થના માટેનો એક પવિત્ર અને અંતિમ મુકામ હોય છે. એટલું તો ચોક્કસ સ્થાપિત થયેલું છે કે જેને આપણે સર્વોપરી સત્તા કહીએ છીએ એ ઈશ્વરને સ્વચ્છ, કલાત્મક, તેજસ્વી અને સુગંધી સ્થળ તથા વાતાવરણ પસંદ છે. એટલે જ એ સ્થળો કોઈ સામાન્ય ઈમારત નહિ, પરંતુ મંદિર, મસ્કિદ, મઠ, ગિરિજાધર આદિ ઓળખ ધરાવે છે. અમદાવાદનો પેલો સુભદ્ર ડિલ્લો નહિ ? એના જ પ્રલબ પરિસરમાં આજના ‘ગાંધીરોડ’ કહેવાતા સરિયામ રસ્તે આવી જ એક પાક ઈમારત છે જે જામા મસ્કિદ તરીકે અડીયમ ઊભી છે. મસ્કિદ સાથે જામા, જામિ, જુમ્મા, જામે શાણ જોડાય ત્યારે તે અદ્વિતીય બની જાય. જામા મસ્કિદ એટલે ગામ કે શહેરની મુખ્ય મસ્કિદ - ઈબાદત સ્થળ. જુમ્મા એટલે શુક્રવાર. દર શુક્રવારની અને ઈદ જેવા પાવિત્ર તહેવારની સામૂહિક મુખ્ય નમાજ અહીં પદ્ધવામાં આવે. વિશાળ પરિસરને ઢાંકી દે એટલી મોટી સંખ્યામાં ભક્તો - મુસ્લિમ બિરાદરો પોતાના હંદયને ખુદાના હંદયની સાથે જોડવાનો ઉપકમ યોજી ખરા દિલથી બંદગી કરે. આ સ્થળને ધાર્મિક સંગઠનવાળી મસ્કિદ કે શુક્રવારી મસ્કિદ પણ કહેવાય. અમદાવાદ ઉપરાંત ચાંપાનેર (ગુજરાત), મુંબઈ, હૈરાબાદ, દિલ્હી અને ફિઝલપુર સિકી ઈત્યાદિની જામા મસ્કિદોની નોંધ યુનેસ્કોએ ‘હેરિટેજ સ્થાપત્ય’ અંતર્ગત લીધી છે. ધાર્મિક યાત્રાને સમાંતર કળાયાત્રા પણ થાય એ આપણા દેશનું વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક ધરેણું છે. અપ્રતિમ સ્થાપત્ય, કળાયોતક રસાળ શુંગાર અને કળાના તથા રસના પુનિત સ્પર્શને પરિણામે ખુદાથી રૂબરૂ થવાય. અલ્લાહને પણ સુંદર, સુઘડ ઘર ગમે એવી પ્રતીતિ, આવા અવ્વલ કમે આવતાં શ્રી સ્થળો જાણે કે સજ્જવ થઈને રસિકોને અને ભક્તોને પ્રેમ કરાવે છે.

અમદાવાદની વિશ્વવિદ્યાતા ‘હેરિટેજ વોક’નું અંતિમ થાણું એવી આ જામા મસ્કિદ ઈ. સ. ૧૪૨૪માં બંધાઈ - જે એ સમયે ભારતીય ઉપબંડમાં સૌથી મોટી મસ્કિદ હોવાનું માન ખાટી જાય છે. ૧૪૧૧ની ૨૫મી ફેબ્રુઆરીએ ‘અહમેદબાદ’ની સ્થાપના કરનાર બાદશાહ અહમદશાહની આ દેન છે. પ્રયંક અને ભવ્ય પ્રાંગણને કારણે અહીંની હિંદુ અને જૈન સ્થાપત્યશૈલીને અનેરો ઓપ મળે છે. આમ તો ઈન્ડો ઈસ્લામિક અને ઈન્ડો સાર્સિનિક શૈલીનું પણ નજરાણું અહીં ચારેકોર દર્શનીય બની રહે છે. માત્ર શાહી પરિવારો માટે બનેલી આ મસ્કિદનો આમજનતા ઉપર ખાસ્સો પ્રભાવ પડતો અને તેથી જ એક ખાસ વાતાવરણનું અહીં ઉમેરણ થતું. મુખદો અને નવાબોના અલગ અંદાજવાળી સ્થાપત્યશૈલીથી પ્રેરિત આ મસ્કિદ અનોખી છે. અલબત્તા, ડિઝાઇનમાં સ્થાનિક સ્પર્શ છે તે એની ખાસિયત છે. નૂતન ભાતથી શોભતી આ જામા મસ્કિદમાં મધ્યવર્તી મોટો ગુંબજ છે જે કંગફૂલની ડિઝાઇન સાથે જૈન મંદિર સમકક્ષ કોતરણી

જામા મસ્ઝિદ

ભડ્ર કિલ્વાના મૈદાને શાહની શોભાયાત્રાની ધરીની દક્ષિણો આવેલ તે સ્થાપત્યના પૂર્વીય પ્રવેશદ્વારે સુલતાન અહમદશાહની, પુત્ર મહમદશાહની અને પૌત્ર કુતુબ-ઉલ-દિનની કબરો છે. રાણી અને બાદશાહના હજુરા તથા શાહી પરિવારના સભ્યોની કબરો મસ્ઝિદની પથ્થિમે આવેલાં છે.

અમદાવાદની જામા મસ્ઝિદ પીળા રેતિયા સુંદર પથ્થરો વડે એક ઊંચા પ્લેટફોર્મ પર ઉન્નત મસ્તકે હજુય ઊભી છે. એ લંબચોરસ બાંધકામ સાથે ત્રણ પ્રવેશદ્વારો અને ગોલરીઓ છે. અહીં મુખ્ય પ્રાર્થનાખંડમાં ૨૬૦ કોલમ (ગોળ થાંભલા) છે જે પંદર ગુંબજોને પોતાની ઉપર સુંદર રીતે સહિષ્ણુતાથી ખમે છે. બહારની દીવાલો 'એલિવેશન'નો ઉત્તમ નમૂનો છે. ૭૫ મીટર લાંબી અને ૬૬ મીટર પહોળી આ ઈમારતને દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર દિશાએ ત્રણ પ્રવેશદ્વારો છે. પ્રાંગણની વચ્ચોવચ્ચ્ય 'વજુ' કરવા માટેનું લંબચોરસ રંગબેરંગી બેજિન છે. પ્રતીકાત્મક ગુજરાત શૈલીના કમાનદાર સંભોવાળા પ્રાર્થનાખંડમાં તડકા-હંયાની રમત જાણે કે લાદીદાર છો પોતાના ખોળામાંય અનુભવે છે. સંભો પર વિશાળ એરેબિક કેલિગ્રાફી ચિત્રરાયેલી છે. કમાનો ગીચ નક્શી અને તે યુગની જ્ઞાણીતી ભાતની કોતરણીથી રણિયાત છે. પાંચ-પાંચ ચોરસ ઉપખંડ મળે તેવી થાંભલાની ત્રણ કરારો છે. સૌથી મોટા ગુંબજ સહિત અન્ય ગુંબજો મુખ્ય ઈમારતની સામેથી દેખાય. છાપરાનાં ત્રણ સ્તર સાથે પાંચ મહેરાબ (ગોથિક શૈલીના કમાનદાર દરવાજા) જાણે કે મુખ્ય ખંડના સંભો સાથે વાર્તાલાપમાં વ્યસ્ત રહે છે. આ પાંચેય મહેરાબ 'કિબલા' (પ્રાર્થનાખંડનો મુખ્ય ભાગ) ઉપર લાગેલા છે જે રંગીન મારબલથી સુશોભિત છે. ગુંબજ અને મહેરાબની વચ્ચે કંગરીવાળી પાળી, મદલ, નાના સંભો, ચક, ગોખલા અને આખાય સ્થાપત્ય ઉપરના ગુંબજોની ટોચ પણ નાનાં શિલ્પોની ગરજ સારતાં લાગે છે. આંતરિક સંભોની કુંભીઓ, આડા પાટડા અને ટોડલા ઉપર ફૂલપત્તી, ભૌમિતિક ભાત તથા ત્રિકોણાકારે ગોઠવેલી જાળીઓ અને વળિયા દર્શકોના મન પર અદ્ભુત છાપ છોડી જાય ! સાંકળ, કમળ અને ઘંટ હિંદુ સ્થાપત્યની યાદ દેવડાવે, તો અહીં પણ જૂલતા મિનારા - નંગ બે હતા તે ખબર છે ? નામશેષ થઈ ગયેલ એ મિનારાના અષ્ટકોણાકાર, ગોળાકાર, આડા ઊભા વળિયાવાળા સંભો પર રાજસ્થાની હાથીદાંતનાં બલોયાં પહેરાવ્યાં હોય એવી ડિઝાઇન હતી અને ઉપર તીક્ષ્ણ ટોચ હતી જે માત્ર હવે ઈતિહાસ રૂપે ક્યાંક સાક્ષી પૂરતાં હોય એવું લાગે છે.

અને નક્શી ધરાવે છે. અંદરની બારીઓમાંની એક બારી ઉપર ધ્યાનાકર્ષક તું પણ અહીં ડોંકું કાઢે છે. પંદરમી સદીનું આ સ્થાપત્ય શહેરના સર્જનના ભાગ રૂપે મહામૂલું પ્રદાન કરે છે.

- સુધી ભડ્ય

એવા સંબંધો ખરી જ જવાના !

જિંદગીની અમુક ઘટનાઓ આપણા અસ્તિત્વ સાથે જડાઈ જતી હોય છે. આપણી હ્યાતી રહે ત્યાં સુધી એ આપણો પીછો છોડતી નથી. સંબંધો ક્યારેક એવો આધાત આપે છે, જે આપણી સમજ બહાર હોય છે. મારી સાથે એણે આવું કર્યું ? મને એણે આવો સમજ્યો ? દગ્ધો, વિશ્વાસધાત, છેતરપિંડી, બેવકાઈ આપણને અંદરથી તોડી નાખે છે. આપણે ભાંગી જઈએ છીએ. વેરાયેલા ટુકડાઓને ફરીથી ભેગા કરીને તૂટેલા અસ્તિત્વને જોડવાના પ્રયાસો કરીએ છીએ. થોડીક વેદના, થોડીક પીડા, થોડુંક દર્દ, થોડાક નિસાસા અને થોડાક તરફડાટ પછી તૂટેલું અસ્તિત્વ જોડાઈ પણ જાય છે. આપણા એ જ અસ્તિત્વને જ્યારે આપણે સામે રાખીને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણું જ અસ્તિત્વ આપણને થોડુંક બદલાયેલું લાગે છે. કોઈ માણસ એમ ને એમ જડ બનતો નથી. એની લાઈફમાં એવી ઘટનાઓ બનેલી હોય છે, જેણે ધીમે ધીમે બધી જ સંવેદનાને શોધી લીધી હોય છે.

એક છોકરો હતો. એકદમ જડ. એને કંઈ જ ન સ્પર્શ. કોઈનાથી કંઈ ફેર ન પડે. એક છોકરીને તેની સાથે પ્રેમ થયો. છોકરીને એ સમજાતો નહીં કે, એ કેમ એવો છે? છોકરી ગમે તે કહે તોપણ એને કોઈ ફેર ન પડે. એક વખત છોકરીએ તેને પૂછ્યું, ‘તું કેમ આવો છે ? તને કેમ કંઈ સ્પર્શતું નથી ? કેમ કંઈ રોમાંચ થતો નથી ? કેમ સાવ સૂકો લાગે છે ?’ છોકરાએ કહ્યું, ‘તને મારા વિશે કંઈ ખબર નથી. મને મારી જિંદગીમાં બદમાશ લોકો જ મળ્યા છે. ઘરના પણ ઘાતકી હતા અને બહારના પણ. મને એવા અનુભવો થયા છે કે, મને હવે કોઈ ઉપર ભરોસો બેસતો નથી. મારી સાથે બનેલી ઘટનાઓએ મને જડ બનાવી દીધો છે.’ છોકરીએ કહ્યું, ‘ખરાબ ઘટનાઓએ તને નઠારો બનાવી દીધો એ વાત સાચી, પણ સારી ઘટનાઓ તને સજીવન અને સાત્ત્વિક નહીં બનાવે એવું કેમ માને છે ? ખરાબ બન્યું છે તો હવે પછી ખરાબ ન બનવા દે, જે સારું છે એને શા માટે રોકે છે ? તે ખરાબને પડકો રાખ્યું છે અને સારાને તું આવવા નથી હેતો, તો પછી સારો, સરળ કે સહજ કેવી રીતે બની શકીશ ?’ જ્યારે બહુ બધા ખરાબ અનુભવો થયા હોય ત્યારે સારા અનુભવો માટેના પ્રયાસ વધારી દેવા જોઈએ. જિંદગી પણ ક્યારેક બેલેન્સ ઈશ્ચતી હોય છે. ખૂબ તડકો લાગે ત્યારે આપણે છાંયો શોધીએ છીએ ને ? તરસ લાગે ત્યારે પાણી જંખીએ છીએ. આપણે એવું તો નથી કહેતા કે, બહુ તડકો જોયો છે એટલે હવે મને છાંયા પર ભરોસો નથી ! તરસ વધે એમ પાણી વધુ શોધવું જોઈએ.

સંબંધો જિંદગી માટે શાસ જેટલા જ જરૂરી છે. સંબંધ જ જિંદગીની સાર્થકતા છે. નવરા પડીએ ત્યારે કોઈ ચહેરાની જરૂર પડે છે. આંખની પણ એક તરસ હોય છે. પોતાની ગમતી વ્યક્તિને જોવાની તરસ ! પ્રેમની પણ એક તરસ હોય છે. ક્યારેક એવું બને છે કે, આપણે જ માટલા પાસેથી તરસ છિપાવવાની ધારણા રાખી હોય

એનાથી નથી છિપાતી. દરેક સુંદર ઘડા પાણીથી ભરેલા જ હોય એવું જરૂરી નથી. ઘણાં માટલાં ખાલી જ હોય છે. એના પાસેથી તરસ છિપાવવાની આશા રાખીએ તો અધૂરી જ રહેવાની છે. એક યુવાનની આ વાત છે. ખૂબ જ સુખી ઘરનો છોકરો. એ પોતાના મિત્રોને મજા કરાવે. આખો દિવસ મિત્રોથી ઘરાયેલો જ રહે. સમય ક્યારેય એકસરખો રહેતો નથી. એ છોકરાના પિતાની ફેકટરીમાં આગ લાગી. ધંધો ઠપ થઈ ગયો. દેવું ચૂકવી શકાય એમ નહોતું. બધું વેચી દીધું. સાવ નાનકડા ભાડાના ઘરમાં રહેવા જવું પણું. જેવી હાલત બદલાઈ કે મિત્રો ધીમે ધીમે ઓછા થવા લાગ્યા. કોઈ બોલાવતું નથી. એને પીડા થવા લાગી. આ તે કેવું ? આવા સંબંધો ?

એક દિવસ એ યુવાન સંત પાસે ગયો. સંતને બધી વાત કરી. સંતને કહ્યું કે, ‘બધા જ મારાથી દૂર થઈ ગયા છે.’ સંતે કહ્યું, ‘હા, એ તો એવું જ હોય. આ સામે જાડ છે એને જો. એમાં એકેય પાંદડું નથી. હમજાં જ પાનખર પૂરી થઈ છે. પાનખરમાં બધાં જ પાંદડાં ખરી ગયાં. વસંત હતી ને ત્યારે આખું જાડ પાંદડાંઓથી લદાયેલું હતું. જેવી પાનખર આવી કે પાંદડાં એક પછી એક ખરી ગયાં.’ અમુક મિત્રો, અમુક સંબંધો પાંદડાં જેવા હોય છે. જેવી પાનખર આવે કે એ બધા ખરી જાય છે. જિંદગીમાં પણ ક્યારેક પાનખર જેવો સમય આવવાનો. પાનખર આવે ત્યારે માણસો પરખાઈ જતા હોય છે. બીજુ એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. ગમે એવી પાનખર આવે ને તોપણ ડાળીઓ ક્યારેય સાથ નથી છોડતી ! કેટલાક સંબંધો ડાળીઓ જેવા હોય છે, એને સમય કે સિઝનથી કોઈ ફર પડતો નથી. સંતે કહ્યું, ‘આપણે એ નક્કી કરવાનું હોય છે કે, આપણી આજુભાજુમાં છે એમાંથી કેટલાં પાંદડાં છે અને કેટલી ડાળીઓ છે ? પાંદડાં વધુ હોવાનાં, ડાળીઓ ઓછી જ હોવાની ! જે હવે સાથે નથી અથવા તો જે ચાલ્યા ગયા છે એની ચિંતા ન કર. જે છે એની માવજત કર ! પાંદડાંઓનું તો એવું છે ને કે વસંત આવશે એટલે પાછાં આવી જશે !’ જાડની જિંદગીમાં પાંદડાંની અવરજનવર ચાલતી રહે છે. પાનખરમાં કોઈ જાડને તમે રોતું જોયું છે ? ખરાબ સમયમાં થોડાક લોકો દૂર થઈ જાય એનાથી દુઃખી થવાનું થોડું હોય ?

આપણે દુઃખી થઈએ છીએ એનું એક કારણ એ પણ છે કે, આપણે જિંદગીમાં આપણને પસંદ ન હોય એવું સ્વીકારી શકતા નથી. આપણને બધું સારું જ જોઈએ છે. કંઈ ખરાબ થાય એટલે આપણે માથું પછાડવા લાગ્યોએ છીએ, ફરિયાદો કરવા લાગ્યોએ છીએ. પીડા, દુઃખ, દર્દ અને વેદનાથી મુક્ત થવાનો એક રસ્તો એનો સ્વીકાર કરવાનો છે. સુખનો સ્વીકાર હોય તો દુઃખને જાકારો ક્યાંથી ચાલવાનો ? જાકારો આપવાથી પણ દુઃખ કંઈ હટી તો જવાનું જ નથી. એનો તો સામનો જ કરવો પડે. સામનો કરતાં પહેલાં સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે. મારી સાથે આવું કેમ થયું ? મેં એવાં તે શું પાપ કર્યા હતાં ? હું તો બધાનું ભલું કરું છું, તોપણ મારી સાથે આવું થાય છે ? આપણે જ દુઃખ, મુશ્કેલી, પરેશાની કે પડકાર આવ્યો હોય તેની સામે જરૂરીએ છીએ, વલોવાઈએ છીએ. આપણે સ્વીકારી જ નથી શકતા કે જિંદગીમાં આવું પણ થાય ! સ્વીકાર કરીને એમાંથી બહાર નીકળવાનું હોય છે. આપણે જેને પોતાના માનતા હોઈએ એ દૂર ચાલ્યા જાય, ગમે એટલી દિલથી મહેનત કરી હોય તોપણ નિષ્ફળતા

મળે, જેને સાવ અંગત માન્યા હોય, એ જ અધૂરા નીવડે, ભરોસો પણ છેતરામણો સાબિત થાય, એ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખો. જેટલી ઝડપથી સ્વીકાર કરીએ એટલી ઝડપે આપણે એમાંથી બહાર આવી શકીએ છીએ. પાણીમાં પડ્યા પછી બહાર નીકળીએ કે તરત આપણે સુકાઈ જતા નથી. વાર લાગે છે. કોરા થવા માટે આપણે ટુવાલથી શરીર લૂછીએ છીએ. જિંદગીમાં પણ અમુક તબક્કે નક્કી કરવું પડતું હોય છે કે, સુકાવવા દેવું છે કે લૂછી નાખવું છે? પંપાયે રાખવું છે કે ખંખેરી નાખવું છે? સારું હોય એને પંપાયો તો સુખ મળશે. ખરાબ, નઠારું હોય એને પંપાળવાનું ન હોય, એને ખંખેરી જ નાખવાનું હોય!

એક ફિલોસોફર હતા. તેમણે કહ્યું કે, ‘આપણી આજુબાજુમાં સંબંધોના દીવા પ્રગટેલા જ હોય છે. આપણને એમ થાય કે, મારી આજુબાજુમાં કેટલા બધા દીવા છે. હું તો રોશનીથી ઘેરાયેલો છું. મહત્વનું એ છે કે, અંધારું થાય તાં સુધી એમાંથી કેટલા દીવા પ્રજવલિત હોય છે?’ દીવાનું કામ, દીવાનું તાત્પર્ય અને દીવાનું માલાત્ય અંધારામાં જ સમજાય છે! આપણી જિંદગીમાં અમુક લોકો અખંડ દીવા જેવા હોય છે! અંધકાર ન લાગે એના માટે એકાદ-બે દીવા પણ પૂરતા હોય છે. દિવસે પ્રગટેલા દીવાઓથી કોઈ ફર પડતો નથી, કોઈ પ્રકાશ મળતો નથી. ક્યારેક તો એ તાપ આપે છે એને ક્યારેક આગ પણ લગાડે છે!

— કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ

(૧૨માં પાનાનું ચાલુ)

એમણે કહ્યું કે ‘તમારે ત્યાં દેશભક્ત જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને માનવતાવાદી અભ્રાહમ લિંકન થયા, તો અમારે ત્યાં પણ સમાટ અશોક અને રાજી વિક્રમ થયા છે.’ ભારતની મહત્ત્વા પ્રગત કરીને એમણે કહ્યું કે, ‘જો ભારતની સંસ્કૃતિ ખરીદી શકાય તેમ હોત તો તો ઈંગ્લેને તે દેશમાંથી ખરીદી લીધી હોત પણ એ બની શકે તેમ નથી.’

એમણે એક સભામાં કહ્યું કે, ‘આજે અમે મહારાણી વિકોરિયાના પ્રજાજન છીએ. જો અમારી પોતાની સરકાર હોત તો અમે વિશ્વનાં બધાં રાણ્ણો સાથે શાંતિમય સંબંધની ગાંઠ બાંધી હોત. અમે કોઈના અવિકાર પર તરાપ મારવા ઈચ્છતા નથી. સમગ્ર માનવજાતની એકતાને જંખીએ છીએ. અને પછી સંસ્કૃત શ્લોકને ટાંકીને કહે છે કે, ‘મારા દેશના લોકો તો સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબમાત્ર માને છે!’

વીરચંદ ગાંધી સાથે સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. સ્વામી વિવેકાનંદનું કાર્ય મશાલ જેવું બની રહ્યું, એમના સ્વામી અભેદાનંદ આદિ શિષ્યમંડળે તથા એ જ સમયે સ્થપાયેલી રામકૃષ્ણ સોસાયટીએ એમની ભાવનાઓની મશાલ જલતી રાખી, જ્યારે વીરચંદ ગાંધીનું કાર્ય જેન સમાજની સંકુચિતતા અને દૃઢિગ્રસ્તતાને કારણે માત્ર ધૂપસળીની જેમ સુવાસ ફેલાવીને વિલીન થઈ ગયું, પણ આજે જ્યારે ભારતનું સ્વાભિમાન, યોગપ્રણાલી, આત્માનું વિજ્ઞાન, શાકાહાર, અહિંસા અને દર્શનોની પ્રતિજ્ઞાની વાત થાય છે ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતની મહેંક ફેલાવનાર આ ગુજરાતી વીરચંદ ગાંધીની વાત કર્યા વિના ક્ર્યાંથી રહી શકાય?

— કુમારપાળ દેસાઈ

ધોળાવીરાને વૈશ્વિક ધરોહરનો દરજા

યુનેસ્કોએ તા. ૨૭ જુલાઈ, ૨૦૨૧ના રોજ ધોળાવીરાને વૈશ્વિક ધરોહર (World Heritage)નો દરજાએ આખ્યાની જહેરાતથી ભારતના ભવ્ય વારસાના ક્ષેત્રે એક વધારે યશકલગ્નિનો ઉમેરો થયો છે. ભારત માટે આ ગૌરવપ્રદ બાબત છે. સુઆયોજિત રસ્તાઓ, ગલીઓ, પાણીના આયોજનની ઉત્તમ પદ્ધતિ, સ્થાપત્યકીય વિરીષતા ધરાવતું આ હડપીય સંસ્કૃતિનું સ્થળ ગુજરાતમાં કચ્છ જિલ્લાના ભચાઉ તાલુકામાં ખદીરબેટમાં આવેલું છે. આ સ્થળ સ્થાનિક લોકોમાં કોટડા ટીબા તરીકે ઓળખાય છે. આ સ્થળેથી સિંહુ સંસ્કૃતિના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. મોહેં-જો-દાદો, હડપીય, રાખીગઢી અને ગનવેરીવાલા પદ્ધીનું આ પાંચમું સૌથી મોહું હડપીય સંસ્કૃતિનું સ્થળ છે. તેનો વિસ્તાર ૭૦ હેક્ટર જેટલો છે. નોમિનેશનના ડોક્યુમેન્ટમાં છંદ્ર કેન્દ્ર તરીકે લાખન-જો-ડેરોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આકિયોલોજિકલ સર્વે ઓવ્ન ઇન્ડિયાના (ASI) પૂર્વવિદ્યારેક્ટર જનરલ જગતપતિ જોખી દ્વારા આ સ્થળ શોધાયું હતું. તેનો સમયગણો ઈ. સ. પૂર્વ ૩,૦૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વ ૧,૫૦૦નો છે. ૧,૫૦૦ વર્ષ આ વસાહત રહી હોવાનું જાણવા મળે છે. ૧૯૮૮થી ૨૦૦૫ સુધી ત્યાં ખોડકામ ચાલ્યું હતું. ગાંઝિતિક, ભૌમિતિક ચોકસાઈને ધ્યાનમાં રાખીને કરાયેલું તેનું આયોજન નગરઆયોજનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ધોળાવીરાને વર્લ્ડ હેરિટેજના મળેલા દરજાજીથી ભારત આનંદ અને ગૌરવ અનુભવે છે. વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્ર મોહાઇએ તેને આવકારતાં જણાયું હતું, ‘આ ખૂબ જ આનંદના સમાચાર છે. ધોળાવીરા મહત્વનું નગરીય કેન્દ્ર હતું અને તે આપણા ભૂતકાળને જોડનારી મહત્વની કરી છે. જેઓ ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને પુરાતત્વમાં રસ ધરાવે છે તેમણે તેની મુલાકાત લેવી જોઈએ.’

ASIના પૂર્વનિયામક રવીન્દ્રસિંહ બિસ્ટના માર્ગદર્શન હેઠળ ધોળાવીરાનું ઉત્પન્ન થયું હતું. શ્રી બિસ્ટના મતે આ જહેરાત ખૂબ મોડી છે. આ કાર્ય બહુ વહેલું થવું જોઈતું હતું. ધોળાવીરા સાથે કચ્છનો પ્રવાસન ઉદ્ઘોગ પણ વિકસણે. ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી શ્રી વિજયભાઈ રૂપાણીએ આનંદ વ્યક્ત કરતાં જણાયું હતું કે, ‘ગુજરાતની ગૌરવસિદ્ધિમાં વધુ એક સીમાચિહ્ન ઉમેરાયું છે.’ ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્વ ખાતાના પૂર્વનિયામક શ્રી વાય. એસ. રાવત ધોળાવીરાના ઉત્પન્નમાં સોળ વર્ષથી સંકળાપેલા હતા. તેમણે જણાયું કે, ‘આટલી મોટી સિદ્ધિનો ફાયદો માત્ર કચ્છ કે ગુજરાતને જ નહીં, દેશને પણ મળશે.’

એને વિશે અભ્યાસ થતાં ખ્યાલ આવ્યો કે, વર્તમાન સમયમાં જ્યાં રણ છે, ત્યાં પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં સમુદ્ર હતો જ્યોંથી વહાણો આવતાં-જતાં હતાં. તે એક વૈશ્વિક વ્યાપારિક ‘હબ’ હતું, કારણ કે ધોળાવીરાના છેક મેસોપોટેમિયા અને ઓમાનાના દ્વીપકલ્ય સુધી વેપારી સંબંધો હતા. અહીં શંખ, તાંબું, માટીના પદાર્થો, સોળ સહિતના ઉદ્ઘોગોનો વિકાસ થયો હતો. ધોળાવીરામાંથી એક હજાર જેટલાં વજનિયાં મળી આવ્યાં

છે જે હડપીય સંસ્કૃતિના અન્ય નગરનાં વજનિયાંની સંખ્યાથી વધારે છે. ધોળાવીરા નગર-દીવાલથી આવૃત હતું. ત્યાં રાજગઢી અને પ્રસંગોની ઉજવણી માટેનાં મેદાન હતાં. વિવિધ શ્રેષ્ઠીનાં આવેલાં

મકાનો સામાજિક ચઢતા-ઉત્તરતા દરજજાનો ઘ્યાલ આપે છે. પાણીનું મેનેજમેન્ટ તે પ્રજાની ચતુરાઈનાં દર્શન કરાવે છે. આ સાઈટને કેટલાક દરવાજા હતા. જેમાં ઉત્તરના દરવાજેથી એક સાઈનબોર્ડનો નમૂનો મળી આવ્યો છે. પ્રથમ જ વાર હડપીય કેન્દ્રોમાંથી આ પ્રકારનો નમૂનો મળ્યો છે. ‘અહીંની ખાણોના પથ્થરમાંથી બનાવેલ સુંદર પદાર્થો મોહેં-ઝે-દ્રો અને હડપામાંથી ઉપલબ્ધ થયા છે તે જોતાં જણાય છે કે ધોળાવીરામાંથી તેની આયાત થઈ હોવી જોઈએ.’ રાજગઢી, મધ્ય-નગર અને નીચલું નગર — અભે ત્રણ વિભાગમાં ધોળાવીરા વિભાજિત હતું. રાજગઢીમાં નગરની મહત્વની વ્યક્તિઓ રહેતી. મધ્ય નગરમાં શ્રીમત વેપારીઓ અને જનરલ્સ (સેનાપતિઓ) તથા નીચલા નગરમાં સામાન્ય લોકો રહેતા હતા. બે ગ્રાઉન્ડ, વખાર, મણકા બનાવવાની ફેક્ટરી અને કબરો મળી આવી છે. અહીં બે મોટાં ગ્રાઉન્ડ દર્શકોને બેસવાનાં પગથિયાં સાથેનાં છે જે હાલના સ્ટેડિયમ જેવાં છે. ત્યાં બેસીને દર્શકો રથ-સ્પર્ધા, પશુ-સ્પર્ધા કે માનવ-સ્પર્ધા નિહાળીને આનંદ લેતા. ગ્રાઉન્ડ પરથી મોટી સંખ્યામાં મણકા ગ્રાપ્ત થયા છે જે નૃત્ય કરનાર વ્યક્તિના શરીર પરથી પડી ગયેલા જણાય છે. આ ગ્રાઉન્ડનો ઉપયોગ વેપારી હેતુ માટે પણ થતો. ધાસ અને લાકડાની કામચલાઉ હાટીઓ બનાવીને બજાર ઊભું કરી દેવામાં આવતું. નીચલા અને મધ્યના નગરનાં ઘરોમાંથી સેપ્ટિક ગટર મળી આવી છે. પાણીના નિકાલ માટેની નીકો (drains) નીચે જમીનમાં ધોરી નીક સાથે બાંધેલી જોવા મળે છે. નીકમાં પાણીનો કચરો જણાતો નથી. નીકનો કચરો નાની ખાળકુંદીમાં જમા થતો. ગ્રાપ્ત થયેલાં સ્મારકો ધ્યાન જેંચે છે. ડૉ. બિસ્ટના મતે વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી એક વર્ષ બાદ તે બાંધવામાં આવેલાં હોવાનું જણાય છે. તેમાંથી કોઈ હાડપિઝર મળ્યાં નથી, પરંતુ બલિ કે નૈવેદ માટેના પદાર્થો ગ્રાપ્ત થયા છે. શ્રાદ્ધની જેમ દર વર્ષે મૂત્ર પ્રિયજનોની સ્મૃતિમાં કોઈ વિધિ કરાતી હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

ડોઝિયરના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વર્ષે વીસ હજાર પ્રવાસીઓ ધોળાવીરા આવે છે. સમગ્ર સાઈટની અને ઉત્ખનિત અવશેષોને પ્રવાસીઓના આવન-જાવનથી નુકસાન ન થાય તેની કાળજી તંત્રએ રાખવી પડશે. ડોઝિયરના જણાયા પ્રમાણે અહીંની વસાહતનું પતન ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ દરમિયાન થયું હોવું જોઈએ.

— થોમસ પરમાર

આગામી કાર્યક્રમો

શ્રી ભર્દુકર વિધાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશેણી

❖ ૧૭ સપ્ટેમ્બર, શુક્રવાર અને ૧૮ સપ્ટેમ્બર, શનિવાર, ૨૦૨૧

સાંજના ૫-૦૦ (ઓનલાઈન પ્રસ્તુતિ)

વિષય : વિષ્યાત ચિત્રકાર એમ. એફ. હુસૈનના કલાસંગ્રહને દર્શાવતી નાદિરા બાબુર દ્વારા નિર્દેશિત ફિલ્મ 'Pencil Sey Brush Tak' ભાગ-૧ અને ભાગ-૨નું પ્રસારણ.

ફિલ્મની પશ્ચાદભૂમિકા આપશે : અનિલ રેલિયા

નીચેના કાર્યક્રમોમાં માસ્ક પહેરવા અને સોશિયલ ડિસ્ટન્સ આપવવા જરૂરી છે.

❖ ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૧, મંગળવાર : સાંજના ૫-૩૦

શહીદ ભગતસિંહની જન્મજયંતી (જ. ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૦૭) સમયે એમના આંતરમંથનને વ્યક્ત કરતો સંવાદ.

વિષય : શહીદ ભગતસિંહનો પત્રવ્યવહાર : એમના મનોવિશ્યની ભીતરમાં

પ્રસ્તુતિ : સુભાષ બ્રહ્મભદ્ર અને દીપિ જોશી

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા સ્મારક સમિતિ

❖ ૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૧, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપકરે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા સ્મારક સમિતિ દ્વારા ગુજરાતના નાટ્યસર્જકને શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા એવોર્ડ અનેનાયત કરવામાં આવે છે. આ પૂર્વે આ એવોર્ડ શ્રી લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશ્વર, હસમુખ બારાડી, દુર્ગશ શુક્લ અને સૌભાગ્ય જોશી જેવા નાટ્યલેખકોને અનેનાયત કરવામાં આવ્યો છે. આ વર્ષે એવોર્ડ શ્રી સતીશ વ્યાસને અનેનાયત કરવામાં આવશે.

વિષય : સતીશ વ્યાસનું નાટ્યલેખક તરીકે પ્રદાન □ વક્તવ્ય : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

એવોર્ડ અર્પણ અને વક્તવ્ય : યગદી કરંજિયા

વિશ્વકોશ અને ખાંડવાલા કિએટિવ ફાઉન્ડેશન

❖ ૨૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૨૧, મંગળવાર : સાંજના ૫-૩૦

પ્રતિવર્ષ નવી સર્જનાત્મક પ્રતિભાઓને આપવામાં આવતું અંજલિ ખાંડવાલા શ્રેષ્ઠ પ્રથમ વાતસંગ્રહ પારિતોષિક ૨૦૨૦ના વર્ષ માટે શ્રી વિજય સોનીને 'વૃદ્ધ રંગાટી બજાર' વાતસંગ્રહ માટે અનેનાયત કરવામાં આવશે.

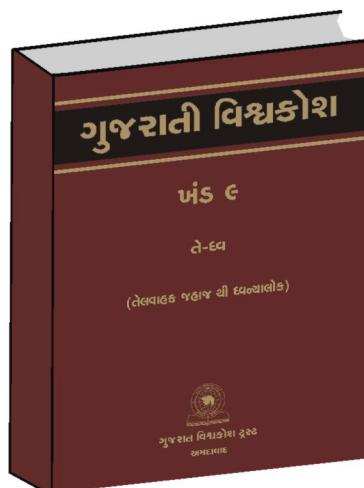
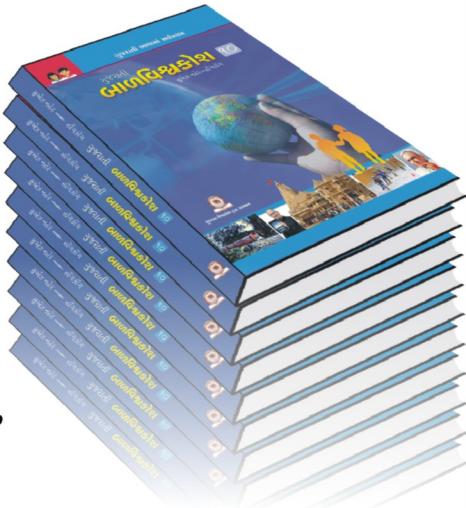
આ ગ્રસંગે અંજલિ ખાંડવાલા કિએટિવ મેન્ટર એવોર્ડ ૨૦૨૦ પણ અનેનાયત થશે.

ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ (ભાગ ૧થી ૧૦)

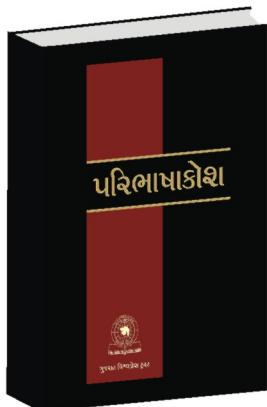
ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશની દસ ગ્રંથોની શ્રેણીમાં ૨,૩૫૦ લેખો,
૭૨૨ ચાંચિઓ, ૬,૧૭૬ ચિત્રો,
૧૫૮ નકશાઓ અને ૪૧ જેટલા
આલેખોનો સમાવેશ થયો છે.

આ દસ ગ્રંથની કુલ પૃષ્ઠ
સંખ્યા ૨,૬૭૨ છે.

જેની કુલ કિંમત ₹ ૬,૫૦૦/- રૂ. છે,
જે ₹ ૭,૧૨૫/- રૂ. માં મળશે.

પરિભાષાકોશ
કિંમત ₹ ૪૦૦/-
જે ₹ ૩૦૦માં
મળશે.

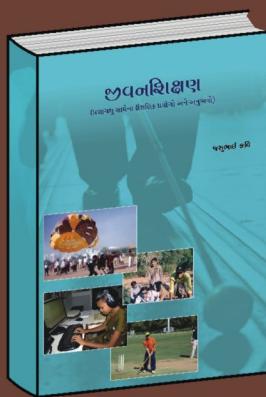
ગુજરાતી વિશ્વકોશ
ગ્રંથશ્રેણી ૧થી ૨૫ ગ્રંથોની
કિંમત ₹ ૨૭,૬૦૦ છે,
જે ₹ ૨૦,૮૨૫માં મળશે.

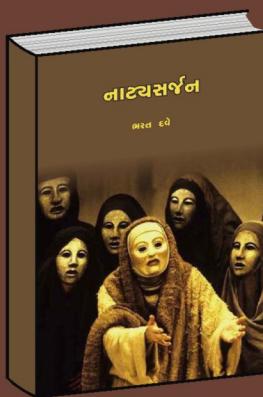
તારીખ અને તવારીખ
કિંમત ₹ ૬૦૦
જે ₹ ૪૫૦માં મળશે.

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. postal Regd. No.
GAMC 1375 2021-23 issued by SSP Ahmedabad-9.
Valid Upto 31-12-2023. License to post without
Prepayment No. PMG/NG/111/2021-2023. valid upto
31/12/2023. at Ahd PSO On 5th every month.

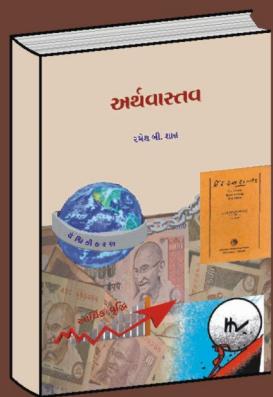
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં મૂલ્યવાન પ્રકાશનો

જીવનશિક્ષણ
લે. જયુભાઈ કવિ
ક્ર. ₹ ૧૫૦/-

નાટ્યસર્જન
લે. ભરત દવે
ક્ર. ₹ ૨૮૦/-

અર્થવાસ્તવ
લે. રમેશ બી. શાહ
ક્ર. ₹ ૧૭૦/-

આનંદભૂમિના ઉદ્ઘાતા સંત જ્ઞાનદેવ
લે. નીલા જોશી, ક્ર. ₹ ૨૩૦/-

રણ, જાયાજાયાનું
લે. ધીરેન્દ્ર મહેતા, ક્ર. ₹ ૧૫૦/-

